

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

TÜRKÇE TÜREMİŞ İSİMLERDE FOSİL İSİM VE FİİL TABANLARI

Kübra YENİCE

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

TÜRKÇE TÜREMİŞ İSİMLERDE FOSİL İSİM VE FİİL TABANLARI

Kübra YENİCE

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Kübra YENİCE tarafından hazırlanan “Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları” başlıklı bu çalışma, 08/09/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Gülcan Çolak (Başkan)

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın (Danışman)

Prof. Dr. Emine Yılmaz (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

08/09/2023

Kübra YENİCE

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metodların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

** Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. şükrü Halk AKALIN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine gre yazıldığını beyan ederim.

Kübra YENİCE

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamın bütün süreçlerinde gerek bilgisiyle gerek tecrübesiyle bana daima ışık tutan pek kıymetli tez danışmanım ve hocam Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'a göstermiş olduğu ilgi, sabır ve hoşgörü için sonsuz teşekkür ediyorum. Her şartta benimle olan yanımda olduklarını her zaman hissettiğim canım aileme, çalışma konumu belirlerken hem etkilendiğim hem de fikirlerini aldığım değerli hocam Prof. Dr. Gülcan ÇOLAK'a, tez çalışmamla ilgili sorduğum bütün sorulara içtenlikle cevap veren Özge Ezel ŞAHİNER'e teşekkür ediyorum. Yüksek lisans eğitimim boyunca Lisansüstü Eğitim Bursu'nu almaya hak kazandığım Türk Dil Kurumuna da maddî desteklerinden ötürü müteşekkirim.

ÖZET

YENİCE, Kübra. *Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Dil, insanlarla beraber varlığını sürdüren, onlarla beraber değişebilen, gelişebilen ya da eksilebilen bir oluşumdur. Durağan olmayan bu oluşumda bazı nadir durumlar gözlenir. Bir kelime kaybolmaya yüz tutmuşken bu sık rastlanılmayan durum gerçekleşir ve kelime fosil olarak adlandırılan kullanımla dilde varlığını sürdürür. Diğer bir deyişle fosil kelimeler, geçmişte bazı zaman dilimlerinde kullanılmış ancak günümüzde çeşitli sebeplerden ötürü kullanılmayan, varlıkları dahi bilinmeyen bazılarının ise kelime gruplarında kullanımı bulunan eski sözlük birimleridir. Bu çalışmada *Türkçe Sözlük'te* (TDK, 2011) ve *Kamus-ı Türkî'de* (TDK, 2019) yer alan türemiş isimlerde fosil isim ve fiil tabanları tespit edilmiştir. *Türkçe Sözlük* ve *Kamus-ı Türkî* taranarak tespit edilen türemiş isimlerdeki fosil isim ve fiil tabanları, bunların hangi oranda fosilleşmeye uğradığı *TUD'da* (*Türkçe Ulusal Derlem*) yapılan içerik taramasıyla hesaplanmış ve Türkçenin tarihî dönemleri incelenerek kelimelerin köken bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca kelimelerin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına da değinilmiştir. Sonuç olarak Türkçe türemiş 31 kelimedede fosilleşmiş isim ve fiil tabanları tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Fosil kelimeler, Türkçe türemiş isimler, fosil isim tabanları, fosil fiil tabanları, etimoloji

ABSTRACT

YENİCE, Kübra. *Fossil Noun and Verb Bases in Turkish Derived Nouns*, Master's Thesis, Ankara, 2023.

Language is a formation that survives with people, can change, develop or decrease with them. In this process, some rare cases are observed. Some rare cases are observed in this nonstationary formation. This unusual situation occurs when a word is about to disappear, and the word continues to exist in the language with a usage called fossil. In other words, fossil words, once used but now unknown and unused for various reasons, some of them are old dictionary units that can survive because they are in word groups. In this study, fossil noun and verb bases were determined in the derived nouns in the Turkish Dictionary (TDK, 2011) and *Kamus-ı Türkî* (TDK, 2019). The fossil noun and verb bases in derived nouns determined by scanning *the Turkish Dictionary* and *Kamus-ı Türkî*, and their fossilization rates were calculated with the content scanning made in the Turkish National Corpus and by inspecting the historical periods of Turkish, the etymology of the words is given. In addition, the use of words in contemporary Turkish dialects is also mentioned. As a result, fossilized noun and verb bases were determined in 31 Turkish-derived words.

Keywords

Fossil words, Turkish derived nouns, fossil noun bases, fossil verb bases, etymology

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: TANIMLAR	6
1.1. FOSİL KELİME	6
1.2. BAĞIMSIZ İSİM KULLANIMI	6
1.3. KULLANIM SIKLIĞI TABLOSU	6
1.4. İNGİLİZCEDE FOSİL KELİME (FOSSIL WORD) KAVRAMI	7
1.4.1. Bumper Crop İfadesindeki Bumper.....	7
1.4.2. Beyond The Pale İfadesindeki Pale.....	7
1.4.3. Kidnap İfadesindeki Nap.....	8
1.4.4. Slipshod ve Roughshod İfadelerindeki Shod.....	9
1.4.5. To Wit İfadesindeki Wit.....	10
1.5. FOSİL KELİMEYİ KARŞILAYAN KAVRAMLAR	10
1.6. FOSİL KELİMELERLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	13

2. BÖLÜM: TÜRKÇE KELİMELER.....	14
2.1. TÜRKÇEDE KELİME YAPIM YOLLARI.....	14
2.1.1. Ekleme.....	15
2.1.1.1 Türkçede Ekler.....	15
2.1.1.2 Ek Türleri.....	16
2.1.2. Birleştirme.....	18
2.1.3. Kısaltma.....	19
2.1.4. Ödünçleme.....	20
2.1.5. Yerlileştirme.....	21
2.1.6. Örneksime.....	21
2.1.7. Tür Değiştirme.....	22
2.1.8. İkileme.....	22
2.1.9. Uydurma ve Yeni Öge.....	22
2.1.10. Titremleme.....	23
2.1.11. Genelleşme.....	23
2.1.12. Eksiltme.....	23
2.1.13. Derleme ve Tarama.....	24
2.1.14. Geri Oluşum.....	24
2.2. YAPI YÖNÜNDEN KELİMELER.....	25
2.2.1. Yapı Yönünden Basit Kelimeler.....	25
2.2.2. Yapı Yönünden Türemiş Kelimeler.....	26
2.2.3. Yapı Yönünden Birleşik Kelimeler.....	26
2.3. ÇALIŞMADA İNCELENEN FOSİL İSİM VE FİİL TABANLI TÜRKÇE TÜREMİŞ KELİMELER.....	28
3.BÖLÜM: FOSİL TABANLAR	29

3.1. TÜRKÇE TÜREMİŞ İSİMLERDE FOSİL İSİM VE FİİL TABANLARI	29
3.1.1. alka-.....	29
3.1.2. anı-.....	31
3.1.3. av-.....	33
3.1.4. cebin.....	35
3.1.5. çap-.....	38
3.1.6. çığ-.....	40
3.1.7. çor.....	42
3.1.8. dağar.....	45
3.1.9. daz.....	47
3.1.10. den.....	50
3.1.11. dire-.....	52
3.1.12. gev-.....	54
3.1.13. güre/küre-, kür.....	56
3.1.14. hun.....	59
3.1.15. kalaba.....	60
3.1.16. karga-.....	62
3.1.17. kırmız.....	65
3.1.18. kuz.....	67
3.1.19. ob-.....	70
3.1.20. ög.....	72
3.1.21. öt-.....	75
3.1.22. perva.....	77
3.1.23. sanç-.....	79
3.1.24. umar.....	81

3.1.25. ud/ut <uvut	83
3.1.26. ut-/üt-	85
3.1.27. üt-.....	88
3.1.28. yan-.....	90
3.1.29. yarak.....	92
3.1.30. yaş-.....	94
3.1.31. yıl-.....	96
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	103
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	112
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	114
ÖZGEÇMİŞ	116

KISALTMALAR

Bu tez çalışmasında kullanılan kısaltmalar ve açıklamaları aşağıda verilmiştir.

AH	Atebetü'l-Hakâyık.
Ar.	Arapça
AT	Ana Türkçe
Az.	Azeri Türkçesi
bkz.	bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
CC	Codex Cumanicus
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
EOsm.	Eski Osmanlıca
Erm.	Ermenice
ET	Eski Türkçe
ETDES	Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Fa.	Farsça
hlk.	halk ağzı
KB	Kutadgu Bilig
Ker.	Kerkük Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kklp.	Karakalpak Türkçesi
KLS	Kuman Lehçesi Sözlüğü
Krm.	Kırım Türkçesi
KrTS	Kerkük Türkçesi Sözlüğü
KT	Kamus-ı Türkî
Kzk.	Kazak Türkçesi
ME	Mukaddimetü'l Edeb

Moğ.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Osm.	Osmanlıca
OT	Orta Türkçe
Özb.	Özbek Türkçesi
SN	Süheyl ü Nevbahâr
SS	Sözlerin Soyağacı
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
terc.	tercümesi
Tr.	Türkçe
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TS	Tarama Sözlüğü
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
TüS	Türkçe Sözlük
Uyg.	Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi
yy.	yüzyıl
Zaza.	Zaza Türkçesi

GİRİŞ

Dil, insanlarla beraber varlığını sürdüren, onlarla beraber değişebilen, gelişebilen ya da eksilebilen bir oluşumdur. Durağan olmayan bu oluşumda bazı nadir durumlar gözlenir. Bir kelime kaybolmaya yüz tutmuşken bu sık rastlanılmayan durum gözlemlenir ve kelime fosil olarak adlandırılan kullanımla dilde varlığını sürdürür.

“Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları” adlı çalışmada da bu fosil kelimeler incelenmiştir. Çalışmanın derlemine *Türkçe Sözlük* (TDK, 2011) ve *Kamus-ı Türkî* (TDK, 2019) oluşturmaktadır. Çalışmanın konusu, *Türkçe Sözlük* ve *Kamus-ı Türkî*'de taranan Türkçe türemiş isimlerde fosil isim ve fiil tabanlarını tespit etmek; Türkçe konuşurları tarafından büyük oranda bilinmeyen ya da anlamının yanlış bilindiği bu fosil tabanların Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren var olduğunu dönem metinleri üzerinden göstermek; böylece bunların, tabanlarında yer aldıkları isimlerde fosilleştiklerini ispat etmektir.

Bu çalışmada amaç; standart Türkiye Türkçesindeki türemiş isimlerin tabanlarına sıkışan, bağımsız kullanımları zayıflayan ya da tamamen ortadan kalkan isimleri ve fiilleri eşzamanlı değerlendirmektir. Fosil kelimeler üzerine fazla çalışma yapılmamış olması nedeniyle bu konuya dikkat çekmek, Türkiye Türkçesindeki fosil kelimelerin araştırılıp incelenmesiyle dil zenginliğine vurgu yapmak, dilde kullanılan ama çoğunun kökeninin bilinmediği bu fosil tabanları günyüzüne çıkarmak hedeflenmiştir.

Çalışmada ilk olarak *Türkçe Sözlük*'te (TDK, 2011) yer alan bütün türemiş isimler incelenmiştir. Daha sonra *Kamus-ı Türkî*'deki (TDK, 2019) bütün türemiş isimler incelenmiş ve fosil isim ve fiil tabanına sahip türemiş kelimelerin *Türkçe Sözlük*'teki ve *Kamus-ı Türkî*'deki tanımlarına çalışmada yer verilmiştir. Örneğin *güreş* kelimesi için *Türkçe Sözlük*'te (2011) “Belirli kurallar dâhilinde, iki kişinin belirli taktiksel oyunlarla birbirlerine güç uygulayarak sırtlarını yere getirmesiyle sonuçlanan spor dalı” şeklinde benzeri açıklamayla yer alırken aynı kelime *Kamus-Türkî*'de “Pehlivanların ve bazı hayvanların tutuşmaları, dövüşmeleri, birbirini yenmeye çabalamaları, musâra'a (KT, 2019)” açıklamasıyla yer almaktadır.

Türemiş isimlerin tabanındaki fosil isim ve fiillerin kullanım sıklığının belirlenebilmesi için *Türkçe Ulusal Derlemi'nden*¹ (TUD) yararlanılmıştır. Derlemden faydalanmanın amaçlarından biri de 1990 sonrası Türkçenin derlemde sistematik bir biçimde görülebilmesidir. TUD'da içerik analizi yapılırken, aranan kelimenin sesteşlerinin ya da özel isim hâllerinin sonuca etki etmemesi adına analiz sonuçları tek tek gözden geçirilerek değerlendirilmiştir. Aranan kelimelerin sesteşleri, özel isim hâlleri, aynı metinden aynı örneklerle tekrarları toplam sonuç sayısından çıkarılmıştır. Örneğin *yılan* ve *yılanıcı* kelimelerinin tabanındaki *yıl-* “kaymak” fiilinin bağımsız kullanımları aranırken *yıl-*: “Bir işi yapmaya cesaret edemeyerek vazgeçmek, bıkmak, caymak, usanmak” anlamında olan kelimeler ayıklanmıştır. *yanıt*, *yine* kelimelerinin tabanında bulunan *yan-* “dönmek” fiilinin bağımsız kullanım örnekleri aranırken *yan-*: “Yapısında karbon molekülüne barındıran maddelerin ısı ve oksijenle birleşmesi neticesinde ışık açığa çıkararak kül hâline gelerek yok olması” anlamında olan kelimeler çıkarılmış toplam sonuca dâhil edilmemiştir.

Türkçenin tarihî dönemlerindeki metinlerde bağımsız birimler olarak kullanılan ancak günümüz Türkiye Türkçesinde bu bağımsız kullanım örneklerine rastlanmayan ya da kısıtlı olsa da bağımsız kullanım örnekleri bulunan kelimeler fosil olarak adlandırılabilme şartını taşımaktadır. Bu noktada bağımsız kullanım olarak kastedilen şey aslında bir ismin yalın hâli ya da kalıplaşmış sözlerde, deyimlerde bulunmayan özel isim olarak da kullanımı olmayan biçimleridir. Ayrıca dağarcık isminin tabanındaki *dağar* isminin *dağar*, *dağarın*, *dağarı*, *dağara*, *dağarda*, *dağardan* (yalın, ilgi, belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma) gibi çekim ekli; *dağarım*, *dağarın*, *dağarı*, *dağarımız*, *dağarınız*, *dağarları* gibi aitlik ekli; *dağarlar* gibi çoğul eki alan türevleri de bu kelimenin bağımsız kullanım örneklerini oluşturmaktadır. Yine aynı şekilde *hun* kelimesinin çekim eki, iyelik eki ve çokluk eki almış hâlleri bağımsız kullanım örneklerine dâhil edilmişken “Attila, *Hun* ulusunu bir araya getirme girişiminde bazı engeller ile karşılaştı.” (TUD, 2002) cümlesindeki gibi özel isim olarak kullanımı bağımsız kullanım örneklerine dâhil edilmemiştir.

¹ *Türkçe Ulusal Derlemi (TUD)*, Mersin Üniversitesi İngiliz Dilbilim Programı tarafından hazırlanmıştır. Derlem, Türkçe için 50 milyon kelime kadar geniş bir ölçekte tasarlanmış ve tasarlanırken British National Corpus'tan esinlenilmiştir. Farklı birçok amaca hizmet edebilen TUD; çeşitli türlerde açık kaynaklı yazılımlar kullanan ve ticari olmayan kullanımlarda ücretsiz bir kaynaktır. 1990-2009 yılları arasındaki 20 yıllık bir dönemi kapsayan derlemin %98'ini farklı türlere ait yazılı metinler oluştururken %2'lik kısmını da sözlü veriler oluşturmaktadır. TUD; Prof. Dr. Mustafa Aksan ve Prof. Dr. Yeşim Aksan önderliğinde ve birçok akademisyenin de katkılarıyla meydana getirilmiş bir derlemdir. Çalışmada Türkçe Ulusal Derlemi TNC v3.0'dan faydalanılmıştır. Bir türemiş ismin değerlendirilmeye alınması için TUD'da en az bir kez kullanılmış olması şartı aranmıştır. Ayrıca bir ismi ya da fiili, türemiş isim tabanında fosilleşmiş sayabilmek için o ismin ya da fiilin ya tabanında bulunduğu türemiş ismin en fazla %30'u kadar kullanılmış olması ya da bağımsız bir birim olarak hiç kullanılmamış olması şartı aranmıştır.

Yine aynı şekilde *dire-* kelimesinin *ayak dire-*: “Herhangi bir düşünceyi ya da bir davranışı en son raddesine kadar devam ettirmek, tutumundan vazgeçmemek” (TDK, 2011) gibi kalıplaşmış sözlerdeki kullanımı bağımsız kullanım olarak değerlendirilmemiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bir türemiş ismin tabanındaki fosil isim veya fiilin TUD’daki kullanım sıklığı hesaplanırken türemiş kelimenin tabanında bulunduğu fosilden türemiş diğer isim türevleri de taranmış ve tabloya dâhil edilmiştir. TUD’da kullanım sıklığı bulunmayan aynı fosil tabandan türemiş isim ya da isimler tabloya dâhil edilmemiştir. Örneğin *çap-* fosil tabanından türeyen *çapa*, *çapacı*, *çapkın*, *çapkınlık*, *çapul*, *çapulcu*, *çapulculuk* isimlerinin kullanım sıklıkları tabloda ayrı ayrı belirtilmişken TUD’da kullanım sıklığı bulunmayan *çapacılık* kelimesi tabloya dâhil edilmemiştir. Benzer biçimde *dire-* fosil tabanından türemiş *direk*, *direnç*, *dirençlilik*, *dirençsizlik* isimlerinin kullanım sıklıkları tabloda ayrı ayrı belirtilmişken TUD’da kullanım sıklığı bulunmayan *direkçi*, *direkçilik* kelimeleri tabloya dâhil edilmemiştir.

Dil Devrimi’nden sonra türetilen görkem ve sınav gibi kelimelerin tabanlarında yer alan *görk* ve *sın* gibi fosil kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Türemiş isimlerin tabanlarındaki isimler yansıma bir sözcükse ve bu sözcük bir sesin olay, durum veya nesne ile ilişkilendirilmesinin aksine yeni bir anlam kazanmamışsa, bu isimler değerlendirilmeye alınmamıştır. Hıçkırık, höpürtü, horultu, ıkıntı gibi isimlerin tabanlarındaki *hıç*, *höp*, *hor*, *ık* isimleri; yalnızca sesleri karşıladığı için ve yeni bir anlamla bağımsız isim kullanımları oluşturmadığı için fosil olarak değerlendirilmemiştir.

Çalışmada kök hâli fosil olup türemiş şekli ya da şekilleri bulunmayan fosil isimler ve fiiller incelenmeye tabi tutulmamıştır. Örneğin *afra tafra*, *çil çil*, *lime lime*, *hayat memat*, *pılı pırtı*, *siya siya*, *siyem siyem*, *soy sop*, *şen şakrak*, *şen şatır*, *şekil şemail*, *yol yordam*, ikilemelerindeki *afra*, *tafra*, *çil*, *lime*, *memat*, *pırtı*, *siya*, *siyem*, *sop*, *şakrak*, *şatır*, *şemail*, *yordam*; *fak*, *fent*, *fire*, *foya*, *hafakan*, *havsala*, *herze*, *hürya* < *hurra*, *kâl*, *kem*, *ket*, *lahza*, *madara*, *maval*, *mazur*, *mesel*, *mevta*, *mücbir*, *müddet*, *papara*, *parasa*, *punt*, *sadet*, *sıyga*, *şayan*, *şeş*, *taksirat*, *tonga*, *tumturak* fosil tabanları çalışmaya dâhil edilmeyip incelenmemiştir.

Kullanımları yalnızca halk ağzında olan kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir: Örneğin *angiç*, *aşıt*, *bibilik*, *bini*, *bukanak*, *buru*, *buyma*, *çaşıtlama*, *çekelez*, *çemreme*, *çenileme*, *çığalanma*, *çıkralık*, *çıtak*, *çıvma*, *çiğindirik*, *delepme*, *dulda*, *edi*, *eğın*, *emleme*, *enez*, *eslek*, *firez*, *gerelti*,

göveri, göyme, gübürcü, güncek, hanay, ilgama, ipileme, kağşama, kalgıma, kavaracı, keleme, kovcu, koyuntu vb.

Çalışma boyunca başta *Türkçe Sözlük* (2011) ve *Kamus-ı Türkî* (2019) olmak üzere Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (2021), Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (2020), Köken Bilgisi Sözlüğü (2007) ve Türkçenin tarihî dönemlerinin sözlüklerinden sıkça yararlanılarak türemiş isimlerin tabanlarında tespit edilen fosil isim ve fiiller açıklanmıştır.

Bu çalışmada Türkçe türemiş kelimelerin *Türkçe Ulusal Derlemi*'nde yapılan içerik analizleriyle fosilleşme oranları saptanmış ve bu konu çerçevesine dâhil olan kelimelerin varlığı kronolojik sıra ile Türkçenin tarihî dönemlerinde incelenerek etimolojisi yapılmıştır. TUD'da içerik incelemesinde çıkan tarama sonuçları aranan kelimenin sesteşlerinin ve özel isim kullanımlarının sonuca etki etmemesi için titizlikle değerlendirilmiştir.

Günümüz Türkçesindeki kelimelerin kullanımlarını belirlemek TUD'da yapılan içerik incelemesinin amacını oluşturmaktadır. Bu yüzden kelimenin 1990 yılından önceye ait yazılı metinlerdeki kullanım sıklıkları sayıma dâhil edilmemiştir. Örneğin “Ayrıca gümüş köstekli saati de *çıkısına* koydu” (Sabahattin Ali, 1943, s. 107-108) cümlesinin 1990 öncesinde geçtiği görülmektedir. Bu nedenle *çıkı* kelimesinin kullanım sıklığı hesaplanırken toplam sayıya dâhil edilmemiştir.

Bu inceleme neticesinde fosilleşme oran yüzdesi 70 ve üzerinde olan kelimeler, Türkçenin tarihî dönem metinlerinde aranmıştır. Fosil kelime olmanın şartlarını göz önünde bulundurarak Orhon Türkçesinden başlamak üzere, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinlerinden yararlanılmış ve bu tarihî dönem metinlerinden en az bir cümleyle örneklendirilmiştir. Kelimelerin tarihî dönemlerdeki varlığı incelenirken dönem sözlüklerinden de yararlanılmış ve kelimeler bu sözlüklerdeki açıklamalarıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Eğer kelimeye TUD'da tek örnekle dahi rastlanmışsa öncelik bu kullanım ya da kullanımlara verilmiştir. Bu şekilde kelimenin günümüz Türkçesinde de kullanımda olduğu ancak yüksek oranda fosilleştiği gösterilmiştir. Eğer kelimenin TUD'da kullanımına rastlanmadıysa kelimenin %100 fosilleştiği anlaşılmaktadır. Bulunmayan kelimenin bağımsız kullanım örnekleri için yine Türkçenin eski yazılı kaynakları incelenmiştir. Taranan eserlerde eğer bağımsız kullanım örneği bulunmamışsa böylesi durumlarda, kelimenin Anadolu ağzlarından derlenen sözlüklerde ya da tarihî dönem sözlüklerinde madde başı olması ya da

tanımlarda kullanılıyor olması gibi veriler kelimenin bağımsız kullanımı olduğunun belirtisi olarak görülmüştür.

İncelemesi yapılan türemiş isimlerin tabanlarında bulunan fosil isim ve fiillerin geçtiği metinlerden örnek cümleler aktarılırken metinlerdeki yazım ve noktalama orijinal kaynakta ne şekilde verilmişse değiştirilmemiş, o şekliyle aktarılmıştır. Aktarılan metinlerdeki fosil isim ve fiiller kalın formatta yazılarak verilmiştir.

Araştırmada takip edilen yöntemlerle birlikte Türkçede 31 türemiş kelimenin tabanında fosil hâle gelen isim ve fiiller incelenmiştir. Bu kelimeler kökenlerine göre “Türkçe, Farsça ve Arapça” olarak sınıflandırılmıştır.

Araştırmada takip edilen yöntemler neticesinde Türkçede 31 türemiş kelime tabanında fosilleşen 14 isim, 17 fiil tespit edilmiştir. Bu isimlerden 10 tanesi, fiillerden 14 tanesi %100 oranında fosilleşmiştir. Fosil isim ve fiillerden 5 tanesi yaklaşık %99, 1 tanesi yaklaşık %93, 1 tanesi yaklaşık %89 oranında fosilleşmiştir. Örneğin *çoraklık* isminin tabanındaki *çor* %100; *dağarcık* isminin tabanındaki *dağar* %93; *umarsızlık* isminin tabanındaki *umar* %89 oranında fosilleşmeye uğramıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak fosil kelime kavramına değinilmiştir. Fosil kelimelerin nerelerde karşımıza çıkabileceğinden bahsedilmiştir. Çalışmada isim ve fiillerden türemiş isimler değerlendirmeye alındığından ikinci bölümde, Türkçede kelime yapma yolları ve özellikle türetme konusu aktarılmıştır. Kök, gövde ve ekler türetme yolunun yapıtaşlarını oluşturduğundan bunlardan da kısaca bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise tespit edilen 31 türemiş isimde bulunan fosil isim ve fiil tabanı ve bunlara ait kullanım sıklığı tabloları verilmiş. Kelimelerin tarihî dönem bağımsız örnekleri ya da ağızlarda bulunan bağımsız örnekleri, ve köken bilgileri çalışmada verilmiştir.

1. BÖLÜM: TANIMLAR

1.1. FOSİL KELİME

Fosil kelime kavramı, geçmişte bir vakitler kullanılan ama bugünün konuşurları tarafından bilinmeyen, bazılarının kelime gruplarında varlıklarını sürdürdüğü ya da belli başlı etkenlerden dolayı artık kullanımı olmayan, eski sözlüksel birimler tanımını karşılamaktadır (Çolak, 2017, s. 13).

1.2. BAĞIMSIZ İSİM KULLANIMI

Bir ismin fosil olarak değerlendirilebilmesi için o ismin, Türkçenin ağızlarında ya da Türkçenin tarihî dönemlerinde bağımsız olarak kullanılmış olması ve günümüz Türkiye Türkçesinde ise bağımsız kullanımın hiç olmaması ya da çok az olması gerekmektedir. Bir ismin bağımsız kullanımı; ismin yalın hâli ya da herhangi bir kalıplaşmış söz, deyim ve özel isim içerisinde bulunmayan hâlleridir. Ayrıca dağarcık isminin tabanındaki *dağar* isminin *dağar*, *dağarın*, *dağarı*, *dağara*, *dağarda*, *dağardan* (yalın, ilgi, belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma) gibi çekim ekli; *dağarım*, *dağarın*, *dağarı*, *dağarımız*, *dağarınız*, *dağarları* gibi aitlik ekli; *dağarlar* gibi çoğul eki alan türevleri de bu kelimenin bağımsız isim kullanım örneklerini karşılamaktadır.

1.3. KULLANIM SIKLIĞI TABLOSU

Tabanında fosil isim ya da fiil barındırdığı tespit edilen türemiş kelimelerin TUD'daki kullanım sıklığı tablolarda belirtilmiştir. Kelimelerin TUD'da kaçar kez kullanıldıkları, daha önce bahsedilen kıstaslara göre incelenmiştir. Daha sonra tespit edilen kullanım sayıları üzerinden kelimelerin yüzdeler hesaplamaları yapılmıştır.

Bununla türemiş ismin, tabanındaki ismin ya da fiilin kullanım sıklıkları ve ismin yüzde kaç oranla fosilleştiğini göstermek amaçlanmıştır.

Fosil kavramı, arkaik unsur gibi görünmekle birlikte bazı taraflarıyla bu öğelerden farklıdır.

Örneğin *bark* kelimesi, “ev, çadır, yurt” gibi anlamlarla Orhon Türkçesi döneminde kullanılsa da günümüzde sadece *ev bark* ikilemesinde yer almaktadır.

1.4. İNGİLİZCEDE FOSİL KELİME (FOSSIL WORD) KAVRAMI

Fosil kelimeler, genel olarak eskimiştir ancak kelime anlamı ya da deyim içindeki varlığı nedeniyle hâlâ kullanımda olan kelimelerdir. İngilizcede de bu kelimelerin örnekleri mevcuttur.

Söz konusu olan sorun, bir durumu en iyi biçimde anlatan örnek” anlamlarıyla kullanılan ‘*in point of fact*’, ‘*case in point*’ deyimlerindeki *in point* ifadesinin nadiren yaygın bir bağlamın dışında kullanıldığı görülmektedir. Dilbilimde *fosil*, bir zamanlar ortak kullanımda olan veya belirli deyimler, diğer kelimeler dışında artık aktif olarak kullanılmayan bir kelime veya kelimenin anlamıdır (Merriam-Webster, 2023).

1.4.1. “Bumper Crop” İfadesindeki “Bumper”

‘*bumper crop*’ teriminin içindeki *bumper* kelimesi İngilizcede fosilleşmiş bir örnektir. Başlarda “ağızına kadar dolu olan içki kabı” anlamına gelen *bumper*; sonraları miktar ve boyut olarak alışılmadık derecede büyük olan her şeye uygulanmış ve kelime büyük şeyleri tanımlamak dışında kullanılmamıştır. 19. yüzyılda ise insanlar kelimeyi *bumper business* ya da *bumper traffic* kalıplarında kullanmıştır. Bugün ise kelime başlıca *mahsul* kelimesini nitelemek için kullanılmaktadır. Bunun dışındaki kullanımları nadir olduğu için ya da bulunmadığı için de kelime *fosil* olarak düşünülmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

1.4.2. “Beyond The Pale” İfadesindeki “Pale”

Pale kelimesinin arkaik bir anlamı da 18. yy. İngilizcesinde “beyond the pale” ifadesinde fosilleşmiştir. İsmi, “renkte yetersiz” anlamına gelen sıfatla ilgisi bulunmamaktadır. Nihayetinde kelime, İngilizce-Fransızca yoluyla, “kazık” anlamına gelen Latince *palus* kelimesinden türetilmiştir. Gerçek kullanımlarında *pale*, hem kazıklara hem de çitlere ve kazıklardan oluşan sınırlara atıfta bulunur. 15. ve 16. yy.da *pale* sınır duygusu, sınırları belirlenmiş belirli bir coğrafi alanı ifade eden bir kullanıma yol açmıştır. Tarihsel olarak, İngilizlerin hâkim olduğu İrlanda, İskoçya ve Fransa bölgelerine “English pale(İngiliz sınırı)” denmektedir. Zamanla “beyond the

pale” ifadesi, İngiliz dilinin dışındaki herhangi bir yer için kullanılmaya başlanmıştır. İngiliz egemenliğinden kaçmaya çalışan insanların, bölgenin sınırını aştıklarında “leap the pale” ifadesini kullandıkları söylenmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Yavaş yavaş *pale*, "kişinin ayrıcalıklı olduğu veya korunduğu sınırlar" anlamına gelen daha ileri bir mecazi anlam kazanmıştır. Dolayısıyla "beyond the pale", bu tür koruyucu sınırların dışında olmaktır. Bu ifade, en çok şok edici veya medeni olmayan olarak kabul edilen davranışları tarif ederken veya tuhaf olarak görülen bir şeyi tarif ederken kullanılmaktadır. Tarihsel gelişimine baktığımızda *pale* ifadesinin de fosilleştiği görülmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

1.4.3. ‘Kidnap’ İfadesindeki ‘Nap’

"Tutuklamak" veya "beklenmedik bir şekilde ele geçirmek" anlamına gelen *nab* ve *nap*, 17. yüzyıl argosunda, özellikle de suç argosunda ortaya çıkmıştır. Muhtemelen şekerlemenin bir değişikliği olan *nab*, orijinal anlamıyla bugün hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. *Nap* ise 20. yüzyılda kullanılmaz hale gelmiştir ve günümüzde sadece adam kaçırma (*kidnap*) kelimesinde kalmıştır. Bu kelimedeki çocuk (*kid*) bir çocuğu ifade etmektedir ve bu çocuk duygusu da argo olarak anlam kazanmıştır (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Kidnap, ilk olarak 1600 ve 1700'lerde, İngiltere'deki büyük şehirlerden yoksul çocukları çalma ve onları köle olarak satılmak üzere Kuzey Amerika ve Karayipler'deki İngiliz kolonilerine götürme uygulamasını ifade etmektedir. Kelime, 17. yüzyılın sonlarında, muhtemelen birkaç yıl önce tasdik edilen adam kaçırmanın bir başka oluşumu olarak oluşturulmuştur. *Napper'in* kendisi de o zamanlar "hırsız" için argo bir kelime olarak kullanılmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Etimologlar, "ele geçirmek" anlamına gelen *nap'in* kökeninin ne olduğu konusunda tam olarak emin değillerdir, ancak bunun İskandinav kökenli olabileceğinden şüphelenmektedir. Bununla birlikte, gün içinde alınan kısa bir uykuyu ifade eden *nap* (şekerleme) ile ilgisiz olduğunu da bilmektedir. Bu yüzden *nap* kelimesinin *kidnap* kelimesinde *nap'in* bağımsız kullanım örneği

olmadığını kelimenin fosilleşmiş olduğunu savunmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

1.4.4. ‘Slipshod’ ve ‘Roughshod’ İfadelerindeki ‘Shod’

"Ayakkabı giymek" anlamına gelen *shod* sıfatı, Orta İngilizcedeki *shoen* fiilinin "to shoe (ayakkabıya)" geçmiş zaman biçiminden gelmektedir. Geçmişte ayakkabılı atlardan ve ayakkabılı ayaklardan sıklıkla söz edilirken, günümüzde (İngiltere’de) *shod* (ayakkabılı) nadiren kullanılmaktadır. Bununla birlikte “slipshod” ve “roughshod” kelimeleriyle de dilde yer edinmiştir.

Slipshod kelimesi 1500’lerin sonlarında ilk kez kullanıldığında, "bol ayakkabılar veya terlikler giymek" anlamına gelmektedir. Bu tür terliklere bir zamanlar *slip-shoes* denmektedir. Daha sonra ise ayrılan ayakkabıları tanımlamak için kullanılmıştır. 1800’lerin başlarında, *slipshod* daha genel olarak perişan ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır. 1818’de Sir Walter Scott, *slip-shod* hakkında yazmıştır. Eski püskülükle olan ilişki daha sonra özensizlikle olan bir ilişkiye dönüşmüştür ve yüzyılın sonunda bu kelime "dikkatsiz" veya "dağınık" anlamında kullanılmıştır. Öte yandan Roughshod, başlangıçta kaygan zeminde daha iyi çekiş sağlamak için çıkıntılı tırnakları olan ayakkabılı atları tanımlamaktadır. Bu tür ayakkabılar zemine veya üzerinden basılan her şeye (veya her kim olursa olsun) zarar vermektedir. 1700’lerin sonlarında, insanlar bu tür bir muamele için kabadayılık yapmak / üzerinden geçmek ifadesini kullanmaya başladıklarından, kelime; arazide kaba bir ata kaygı duymadan binmek ve insanlara küçümseyici veya taciz edici bir şekilde davranmak gibi oldukça rahatsız edici bir çağrışımı ifade eder hâle gelmiştir (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Sonunda *shod*, İngilizcede baştan savma ve kabadayı olarak kalıcı bir yer bulmuş olabilir, ancak bu kelimelerle olan geçmişi takdire şayan değildir.

1.4.5. “To Wit” İfadesindeki “Wit”

Wit, Eski İngilizceye kadar uzanır ve en eski kullanımı "bilmek" anlamına gelen bir fiildir. Yüzyıllar boyunca, kelime *witen* çizgisinde çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır ve geçmiş zamanı *wiste* ya da benzer bir biçimdir. *Witen'in* şimdiki birinci ve üçüncü tekil zamanı *wot* veya *wat*'dir. Orta İngilizcede, *witen'in* bir yazım çeşidi geliştirilmiştir. Bu *weten*'dir. Daha sonra *weet* olarak değiştirilmiştir. William Shakespeare de *Antonius ve Kleopatra* trajedisinde *weet* varyantını kullanmıştır. *Wit* fiili artık modern İngilizcede kullanılmasa da, 16. yüzyılda *to wit* ifadesinde fosilleşmiştir. Orta İngilizce yapısının kısaltılmış bir biçimi olan *wit* "bilmek" veya "yani" anlamına gelir (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Kelimeler dönem dönem canlı kullanım alanları bulsalar da zamanla kalıplaşmış söz ya da söz gruplarına sıkışarak varlıklarını oralarda sürdürmektedir. Türkçede karşımıza çıkan fosilleşmiş kelimelere görüldüğü üzere İngilizcede de rastlanmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.merriam-webster.com>).

Yukarıda verilen örnekler çoğaltılabilir. Ancak tezin konusunun dışına çıkmamak adına örnekler sınırlı tutulmuştur.

1.5. FOSİL KELİMEYİ KARŞILAYAN KAVRAMLAR

Fosil kavramı, genel olarak günümüzde bağımsız kullanım örnekleri bulunmayan kelimeleri karşılarsa da bu tanım adı altında başka adlarla da anılmaktadır. Tanımında büyük nüans farkları olmamakla birlikte Korkmaz, Vardar ve İmer arkaik (eskicil) biçim ifadesini kullanmaktadır.

Bir dilin geçmiş dönemlerinde kullanıldığı hâlde artık işlevselliğini yitiren, kullanım alanını kaybeden kelime, deyim ve yahut çeşitli gramatik biçimlere arkaik (eskicil) biçim denir” (Korkmaz, 1992; Vardar, 1998; İmer vd.,2011).

Okrent ve Marrent ise fosil kavramının arkaik biçimden farkları olduğunu savunmaktadır.

Fosil kavramı, arkaik unsur gibi görünmekle birlikte bazı yönlerden bu öğelerden farklıdır.

Fosil, önceleri kullanılsa da bugünkü dilde bilineni olmayan, bazı nedenlerden dolayı kullanımı

tercih edilmeyen, bazılarının da varlığı sıkıştıkları kelime tabanlarında olan eski sözlük birimlerdir. (Okrent, 2013; Marrent, 2005).

Karaman (2021) ise fosil kelimelere benzer özellikler gösteren bu tarz kelimeleri ileri öge olarak adlandırmaktadır. Bazı türemiş kelimelerin kök hâllerine aynı sınırdaki bulunduğu bölgenin yazılı metinleri içerisinde rastlanmamaktadır. Buna nazaran bu kök hâller diğer yazılı metinlerde ya da el yazmalarında karşımıza çıkmaktadır. İşte bu tip yapılara *ileri öge* denmektedir (Karaman, 2021, s.35).

Vardar'ın (1998) eskil biçim; İmer vd.'nin (2011) eskicil biçim; Korkmaz'ın (1992) eskilik ve Ölmez'in (2003) eskicil öge olarak ifade ettiği bu arkaik unsurları Karağaç (2013); eski söz, arkaik söz, kalıntı söz olarak adlandırır ve dilbiliminde, eski biçim ifadesinden “kayıtlı, yazıya geçirilmiş ilk dilsel biçim” in anlaşılması gerektiğini belirtir. Fakat bir dilin her eski biçimi de arkaik değildir. Bu noktada fosil kelime ve arkaik kelime kavramları birbirinden ayrılmaktadır.

Fosil kavramı için literatürde yer yer kalıntı (relic) ifadesi de kullanılmaktadır.

Çolak (2017); *bark* kelimesinin “ev, yurt, çadır” gibi anlamlarla Orhon Türkçesi döneminde kullanılsa da günümüzde sadece ev bark ikilemesi içerisinde bulunduğunu ve *tongaya bas-*, *eşi menendi bulunma-*, *tufaya gel-* gibi deyimlerdeki *tonga* “hile,tuzak”, *menent* “eş, benzer”, *tufa* “vurgun, hırsızlık, emeksiz kazanç” gibi kelimelerin de Türkçenin ağızlarda ya da herhangi tarihî bir dönemde bağımsız örneklerine rastlansa da zamanla kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak fosilleştiğini açıklamaktadır (s.13).

Benzer örneklere farklı dillerde de rastlanmaktadır. Örneğin İngilizcedeki *shrift* “itiraf, günah çıkarma” *something short shrift* “önemsememek, yok saymak” deyimini dışında bağımsız kullanılmaz (Marrent, 2005).

Bergston (2011) ve Coffey (2013); fosil kelimelerin sözlükbirimler seviyesinde olabileceği gibi bazı eklerin ya da köklerin de fosil nitelik taşıyabileceğini savunmaktadır. Bu duruma örnek vermek gerekirse Türkçede taşra ismindeki *taş*; arın- fiilindeki *arı-*, fosil bir köktür. *aldan-* fiilinin tabanını oluşturan *alda-* ise fosil bir gövdedir. Bilge, bölge kelimelerindeki *-gA* da fosil bir ektir. Bu ek ya da tabanları fosil yapan, onların sözlükbirimler içerisinde donmuş vaziyette olmalarıdır.

Arkaik unsurların belirlenmesinde Gülsevin (2015); bahse konu olan dönemin eski bir devri ile artzamanlı ve değerlendirilen dönemin bir başka diyalekt ile eş zamanlı karşılaştırılmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Gülsevin (2015) arkaik kelimeleri şu şekilde açıklamaktadır. Günümüz Türkçesinde baş, ben gibi kelimeler Eski Türkçede de kullanım alanı bulmuştur ancak bu kullanımların olması onları arkaik olarak adlandırmamaktadır. Türkiye Türkçesi ile Kazakça karşılaştırıldığında, TT’de gel- olan fiilin, Kazakçada kel- biçiminde kullanılmasından dolayı, Kazakçanın arkaik bir biçimi sürdürdüğü söylenebilmektedir. Aynı durum ağızlar için de geçerlidir. Bir ağız diğer ağızlarla karşılaştırıldığında, herhangi bir şekli arkaik biçimiyle devam ettiriyor olabilir. Bu karşılaştırma yöntemi eşzamanlıdır. Batı Oğuzcasında yaygın ve karakteristik bir değişme olan k->g- ötümlüleşmesine uymayan keçi, kişi gibi sözlükbirimler de artzamanlı karşılaştırmada arkaik şekiller olarak adlandırılabilir. Özetle Gülsevin’e (2015) göre bir kelimenin arkaik olarak adlandırılabilmesi için artzamanlı ve eşzamanlı değerlendirilmesinin sonucuna bağlıdır.

Fosil kelimeler içinde arkaik unsurlar bulunabilir ancak bu arkaik öğelerin hepsi fosil sayılmaz veya fosil kelimelerin hepsi arkaiktir demek yanlış olacaktır. Örneğin *fodul*, *gına*, *çala* gibi kelimeler arkaik unsur olarak nitelendirilmemektedir fakat günümüzde bağımsız kullanılmadıkları *hem kel hem fodul*, *gına gel-*, *çalakalem* gibi kalıplaşmış söz birliklerinde donmuş biçimde buldukları için fosildir. Gülsevin’in (2015) örnek verdiği *kişi*, *kendi* gibi sözlükbirimler arkaik olarak adlandırılabilir ancak günümüzde bağımsız kullanıldıkları ve kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak yaşamadıkları için fosil değildir.

Çolak (2017), *in cin top oynamak* deyimindeki *in*, *salık vermek* deyimindeki *salık*, *hır çıkarmak* deyimindeki *hır*, *punduna getirmek* deyimindeki *punt*; *karman çorman* ikilemesindeki *çorman*, *yorgun argın* ikilemesindeki *argın*, *bölük pörçük* ikilemesindeki *pörçük*; *bir nebze* birleşimindeki *nebze* ve *zır deli* birleşimindeki *zır* kelimelerini günümüzde yalnızca kalıplaşmış sözlere sıkışarak kullanıldıkları için fosil olarak adlandırmaktadır (s. 19).

Bu fosil kelimelerin, Türkçede yalnız başına kullanılmaz duruma gelip sadece kalıplaşmış söz birliklerinde var olmasında çeşitli etkenler rol oynamıştır. Çolak (2017), bu etkenlerin ilkinin yerli olması ya da herhangi yabancı bir dilden alınan bir kelimenin çeşitli sebeplerle kullanılmamaya başlaması ve bünyesinde barındığı kalıplaşmış sözün ise yaygınlaşıp kullanımda kalmaya devam

etmesi, ikincisinin ise, sadece kalıplaşmış sözler sayesinde bugün kullanılan dilde varlık gösterebilmesi ve fosilin ağızlarda yaşayan bir kelime olması olduğunu belirtmektedir (s. 20).

1.6. FOSİL KELİMELERLE İLGİLİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Fosil kelimelerin, belirsizliğe ya da herhangi bir anlaşmazlığa neden olmamasının en önemli nedeninin, kalıplaşmış söz birliklerinin bir bütün olarak anlamlandırılması ve algılanması olduğu söylenir ve bu Çolak (2017) tarafından yapılan az sayılı katılımcının bulunduğu bir araştırmayla belgelendirilir.

Araştırmada bulunan 8 kişiye (5 erkek,3 kız. İki ilköğretim, biri ortaokul, biri lise, dördü üniversite mezunu) derinlemesine mülakat tekniğiyle 2 anket yapılmıştır. Anketlerin ilkinde katılımcılara 22 fosil kelimenin anlamı sorulmuştur. İkinci ankette ise bu fosillerin içinde donakaldıkları kalıplaşmış sözbirlikleri sorulmuştur. Anket sonucunda; fosil kelimelerin açıklanmasında doğruluk oranı %27,8 iken, kalıplaşmış söz birliklerinin açıklanmasında doğruluk oranı %94,3 olmuştur. Bu da Çolak'ın savını doğrulamaktadır.

Fosil diye nitelendirilmese de Türkçedeki bazı kalıplaşmış söz birliklerindeki arkaik unsurları tespit edip açıklamaya yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Yüce (1998) ikilemelerde bulunan fakat tek başına Türkiye Türkçesi yazı dilinde hatta ağızlarında var olmayan kelimeleri “*İkilemelerdeki İlginç Problemler*” adlı yazısında değerlendirmiştir. Şen (2005), “*Standart Türkiye Türkçesinde İkilemelerle Yaşayan Tarihi Sözcükler*” adlı çalışmasında önceleri geniş kullanım alanı bulan ancak günümüz standart Türkiye Türkçesinde sıkışıp kalan 53 kelimeyi değerlendirmiştir. Yine Şen (2008), “*Standart Türkiye Türkçesindeki Deyimlerle Yaşayan Tarihi Sözcükler*” adlı makalesinde deyimlerdeki arkaik kelimeler üzerinde durmuştur. Çolak (2017), “*Türkçede Fosil Kelimeler*” adlı eserinde Türkiye Türkçesindeki kalıplaşmış söz birlikleri içerisinde sıkışıp kalmış 212 kelimeyi değerlendirmiştir. Özge Ezel Şahiner de “*Türkçe Fiillerde Fosil İsim Tabanları (A-K)*” başlıklı yüksek lisans tezinde fosil kelimeleri incelemiştir.

Günümüz Türkçesindeki arkaik unsurlar üzerine yapılmış çalışmaların yanı sıra Türkçenin tarihî dönemlerindeki ya da belirli eserlerdeki arkaik unsurları belirlemeye yönelik Caferoğlu (1972), Ölmez (2003), Taş (2009) ve Üşenmez'e (2014) ait yayınlar da bulunmaktadır.

2. BÖLÜM: TÜRKÇE KELİMELER

2.1. TÜRKÇEDE KELİME YAPIM YOLLARI

Kelime yapımı (word formation) ya da söz yapımı, sözcüklerin kök ve gövdelerine yapılan çeşitli ekleme ya da birleştirme gibi yöntemlerle yeni kelimeler meydana getirmektir. Dilden dile göre farklılık gösteren kelime yapım yollarıyla sınırlı sayıdaki yöntemle her dilde sınırsız sayıda kelime türetilmektedir.

Türkçe eklemeli diller ailesinin bir üyesidir. Türkçede söz yapımında en sık başvurulan yöntem eklemedir (affixation).

Türkçenin kelime hazinesinin büyük bir bölümünü **+IXk**, **+IX**, **+sXz**, **+cX** gibi yapım ekleriyle türetilen kelimeler oluşturmaktadır. Bu noktada da Türkçede söz yapımında yapım eklerinin önemi büyüktür.

Türkçede söz yapımında başvurulan bir diğer yol *birleştirmedir (compounding)*: kahvaltı, pazartesi, niçin; kırkayak, öteberi; ayak bağı, kara yolu, rica etmek; reddetmek, affetmek vb.

Ekleme ve birleştirmenin yanı sıra karma, derleme, kısaltma, tarama, kırpma, ödünçleme (~alıntı), titremleme (~ vurgulama, ~tonlama), tür değiştirme (~ kayma, ~işlevsel değişim), geri türetme, uydurma, yeni öge, gibi kelime yapma yolları karşımıza çıkmaktadır.

Ergin (2009), dildeki mevcut varlık ve kavramların dışında kalan yeni oluşumlara isim vermek adına başvurulan yöntemlerin ilkinin yabancı bir dilden o kavramı karşılayan bir kelimeyi almak, ikincisinin kelime grupları meydana getirmek, üçüncüsünün daha önce varlığı sonlanmış bir kelimeyi diriltmek ve onu derlemek, dördüncüsünün de yeni kelime oluşturmak olduğunu ve Türkçede yapım ekleriyle yeni sözcükler türetildiğini belirtmektedir (s. 219-221).

Ahanov (2013) ve Karaağaç (2012) ise sözcük türetme yöntemlerini “ekleme, yineleme, bükün, birleştirme, yardımcı sözler, vurgu ve yer düzeni yöntemi” olmak üzere sınıflandırmıştır (s. 300-313; s. 251-253).

Eker (2013), söz yapım yollarını “1- Türetme, birleştirme veya ödünçleme yapma, 2-Sözcüklerin sınıfını değiştirme ve 3-Anlam değişiklikleri yapma” olarak 3 ana başlıkta toplar ve bunları kalıplaşma, birleştirme, türetme, karma, kısaltma, tarama, derleme ve diğerleri olarak sınıflandırır (s. 314-322).

Yukarıda verilen söz yapım yollarının temelinde ‘kelime hazinesini zenginleştirme yolları’ olduğunu savunanlar vardır. Ancak kelime türetmek ile kelime hazinesini zenginleştirmek farklı anlamlar taşımaktadır. Türetme, vurgu ve birleştirme yöntemleriyle yeni kelimeler meydana getirilirken diğer yöntemlerin mevcut kelimelerin yapıları ya da anlamları üzerinde ufak tefek etkileri bulunmaktadır.

Alibekiroğlu (2017), ise sözcük türetmenin en yalın biçimiyle; bir varlığın isimlendirilmesi adına anlam ve biçim yönünden ilk şeklinin ortaya konması olduğunu belirtmektedir (s.37).

2.1.1. Ekleme (Türetme)

Diğer bir deyişle türetme, kelimelerin kök ve gövdelerine yapım ekleri getirmekle yeni sözcükler meydana getirme işidir.

2.1.1.1 Türkçede Ekler

Korkmaz (2019), eklerin; sözcüklerin yapılarında mevcut olan, yalnız başlarına kullanılamayan, kökler ile bir araya gelerek gövdeleri gövdeler ile bir araya gelerek de yeni sözcükleri oluşturan ya da kelimeler arasında kalıcı olmayan mana ilgileri kurmakla görevli biçimler olduğunu belirtmektedir (s.106).

Eklerin meydana geliş biçimlerini Hatipoğlu (1974) 3 ana grupta toplarken İlhan (2009) bunlara ilaveten 2 grup daha eklemektedir. Bunlar:

- “1. Ekler arkaik olarak kelime kökenlidir ve süreç içinde kullanım kolaylığı esas alınarak ekleşme süreci gerçekleşmiştir. 2. İki ek birleşerek yeni bir ek oluşabilir. 3. Ödünçleme yoluyla başka bir dilden ek alınabilir. 4. Eskiden beri var olan; ancak oluşum şekilleri anlaşılamayan ve ek olarak kullanılmaya devam edilen ekler

bulunabilir. 5. Bazı kelimeler ile bazı eklerin kaynaşarak yeni ekler oluşturması mümkündür” (s. 331-332; s.1536-1538).

Ekler, günümüzdeki kullanım biçimlerini alana kadar birçok etki altında kalmış ve bazı ses ve işlev değişimlerine uğramıştır. Kullanım yerleri yönünden de lehçeden lehçeye, zamandan zamana ya da bölgeden bölgeye farklılıklar göstermiştir. Eklerin bazıları dilde çok kullanıldığından bunlar *işlek ek* adını almıştır. Bunlara *canlı ekler* de denmektedir. Türkiye Türkçesinin +CI/CU meslek, +II/+IU sıfat, +IA- fiil, +IIk/+IUk ad türetme gibi ekleri işlek eklerdir. Buna karşın bazı ekler dilde sıklıkla kullanılmamış ve zamanla körelmiş ve nadiren kullanım alanı bulan ekler olarak adlandırılmıştır. Türkiye Türkçesinde +dAm, +dIrIk/+dUrUk +Ik-/Uk- gibi ekler seyrek kullanılan eklerdendir.

Korkmaz (2019), bunlardan hariç tamamıyla kullanımdan düşüp kaybolan ve günümüzde kullanılmadığı için ölü ek konumunda olan eklerin de var olduğunu, söz gelişi -AsI ve -IsAr ekleri Eski Anadolu Türkçesinde kullanımda olan canlı bir ek oldukları hâlde, bugün Türkçenin yazı dilinde artık yerlerini çoktan -AcAk ekine bıraktığını ve birer ölü ek durumuna geçtiğini belirtmektedir (s. 109).

Türkçe eklemeli bir dil olduğu için yapısında sadece *son ekler* vardır.

Ekler ancak köklerle birleştiklerinde anlam kazanabilen yapılardır. Eklemeli bir dil yapısında olan dilimizde de kök+ek birleşmesinden oldukça yararlanılmıştır. Türkçenin yapısını daha iyi anlayabilmek için de ondaki bu ek sistemini iyi kavramak ve bilmek gerekmektedir.

2.1.1.2. Ek Türleri

Türkçenin şekil bilgisi sisteminde esas öge köklerdir. Köklere birtakım ekler getirilerek gövdeler dolayısıyla yeni kelimeler oluşturulur. Bu noktada yeni kelime türetmede eklerin görevleri yadsınamayacak ölçüde büyüktür.

Türkçede ekler ana hatlarıyla iki şekilde sınıflandırılmaktadır bunlar *yapım ve çekim (işletme) ekleri* şeklindedir.

-Yapım Ekleri

Yapım ekleri ad kökleri, fiil kökleri, ad gövdeleri ve fiil gövdelerine gelerek yeni ad gövdeleri ya da fiil gövdeleri yapan eklerdir. Türkçede yapım ekleri dört gruba ayrılmaktadır (Korkmaz, 2019, s. 110):

1. *Addan ad türeten ekler:* “+A, +Ak, +AlAk, +An, +(ş)Ar, +At, +CA, +cel, +CI, +CII, +DA, +Dan, +DIrIk, +GA, +kAn, +lA, +lan, +m, +kek, +mAn, +msAr, +msl, +mturak, +rAk, +sAk, +sI, +sIk, +sIz, +ş, +şIn, -tay, +DAm, +tI, +z” gibi ekler (s. 119).
2. *Addan fiil türeten ekler:* “-A-, -An-, -Aş-, -I-, -kIr-, -I-, -msA-, -r-, -lA(n)-, -rgA-, -sA-, -sIn-” gibi ekler (s. 172).
3. *Fiilden ad türeten ekler:* “-A, -AcAk, -GAn, -GIC, -AGAn, - -Ak, AmAç, -AmAk, -AmIk, -An, -Ar/-r, -Ay, -cAk, -CA, -ceme, -daç, -DI, -dıç, -dırak, -ebe, -GA, -GIt, -I, -IcI, -mAca, -mAk, -mAz, -mIr, -n, -nç, -pak, -sAl, -ş, -t, -van” gibi ekler (s. 142).
4. *Fiilden fiil türeten ekler:* “-I-, -n-, -ş-, -(I)r-, -Dır-, -(A)r-, -t-, -DAr-, -mA-, -AlA-, -lA-, -İştIr-, -kIa-, -ArIa-, -mAIA-, -İşlA-, -A-, -I-, -k-, -y-” gibi (s. 180).

Eklerin bir kelimedeki diziliş şekilleri kök+ yapım eki+ çekim eki biçimindedir.

Bir kelimedeki yapım ekleri üst üste gelebilir. Ancak addan fiil meydana getiren eklerin ardına fiilden ad meydana getiren ekler gelemez. Addan ad meydana getiren ekler ve fiilden fiil meydana getiren ekler ise art arda gelebilir.

-Çekim Ekleri

Korkmaz (2019), işletme eklerini adları kendi türüyle veya fiilleri kendi türüyle kalıcı olmayan bağlar oluşturan ekler şeklinde tanımlamaktadır. Kullanış bakımından farklılık gösteren çekim ekleri kendi içerisinde

- a. Ad işletme ekleri
- b. Fiil işletme ekleri olarak iki şekilde sınıflandırır.

a. Ad İşletme Ekleri

Bir cümlede adlar ve fiiller arasında anlam ilişkileri oluşturmak adına adların meydana getirdiği durumları ifade eden eklerdir: yalın hâl, belirtme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, ilgi hâli, ayrılma hâli, vasıta hâli ve eşitlik hâli.

b. Fiil İşletme Ekleri

Korkmaz (2019) fiil işletme eklerinin de ad işletme ekleri gibi adlarla fiillerin arasında kalıcı olmayan mana ilgileri kurmak için tercih edilen eklerden olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda bu ekler fiil köklerindeki ve fiil gövdelerindeki devinimleri şahıs ve varlıklara iliştiiren eklerdir. Türkçede bu olay fiil köklerine ve gövdelerine getirilen şahıs, şekil, soru ve kip ekleriyle sağlanmaktadır (s. 113).

2.1.2. Birleştirme

İmer, Kocaman ve Özsoy (2011), birleştirmenin aynı ya da farklı kelime grubundan iki ya da daha fazla kelimenin yeni bir kavramı karşılamak adına yan yana getirerek birleştirme işi olduğunu ve farklı vaziyetlerde bağımsız fonksiyonlarının da olduğu belirtmektedir. Buna işveren, bilinçaltı, reddetmek başvurmak, vb. bitişik biçimde yazılanları; vergi iadesi, toplu taşıma, söz etmek, toplu konut vb. gibi ayrı yazılanları örnek olarak verilebilir (s. 58).

Bu yol türetmeden sonra en sık başvurulan yoldur. Birleştirmede ya birleşen kelimelerden biri ya da her ikisi de anlam değişimine uğramaktadır. Bu yol dilin yapısından kaynaklı bir özellik taşımaz, kolay ve hızlıdır. Birçok dilde de bu yola başvurulmuştur.

Sırtı (2011), derleme çalışmaları sırasında pek çok birleşik kelimeye rastlandığını belirtmektedir ve bunlara *arap saçı*, *acem ocağı*, *aslanağzı*, *devetabanı*, *can suyu*, *ebegümeci*, *el kiri (para)*, *ocakbaşı (mutfak)*, *eşek cenneti (cezaevi)*, *Frenk elması (domates)*, *garğa burnu*, *delibaş*, *gündoğdu*, *yenidünya*, *telkırma*, *göktaş*, *varyemez* vb. örneklerini vermektedir (s.237).

Bunlara nazaran Türkçenin tarihî dönem metinlerinde Türkçe kelimeleri birleştirme eğilimiyle karşılaşmamaktadır. Bunlar daha çok yakın dönemde kökeni yabancı kelimelerin birleştirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu birleşimler yerli-yerli, yabancı-yerli, yerli-yabancı, yabancı-yabancı şeklinde olabilmektedir.

Eğer birleştirme sırasında kelime ses düşmesine uğramışsa bu sözcükler yan yana yazılmaktadır. “*nasıl, kaynata, birbiri, kaynana, sütlaç, niçin, pazartesi* vb” kelimelerinde olduğu gibi (Korkmaz, 2019, s. 191).

Orijinal biçimleri bir heceden oluşan kökeni Arapça olan bazı kelimeler *edilmek, etmek, eylemek, olunmak, olmak* yardımcı eylemleriyle birleştirildiğinde ses değişmesine, düşmesine, veya türemesine maruz kaldığı zaman bitişik yazılmaktadır. “*affetmek, menolunmak, emretmek, cemetmek, darbetmek, kaybolmak, dercetmek, hissetmek, hamdetmek, reddetmek* vb.” (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.tdk.gov.tr>).

2.1.3 Kısaltma

Kısaltma, anlamında değişiklik olmadan bir sözcüğün ifade edilmiş karşılığının daha çok kolaylaştırma temelinde yapıldığı yöntemdir.

İmer, Kocaman ve Özsoy (2011), “dilbilgisi çalışmalarında ve kaynaklarda başharfleştirme/kısaltma (initialism acronym) yoluyla söz yapımı denilince verilen örneklerde *TDK, ODTÜ, GAP* gibi kurum adlarının dikkati çektiğini belirtmektedir. Ancak bu tarz örneklerin yanı sıra bir sentagmadaki kelimelerin ilk harflerini kullanarak yapılan kısaltma olan ve son yıllarda ortaya çıkan *STK (sivil toplum kuruluşu), AVM (alışveriş merkezi), MR (halk dilinde emar), FM (halk dilinde efem)*, vb. örneklerin de verilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Akalın (2014), manasında herhangi bir farklılaşma olmadan bir sözcüğün muayyen bir parçasının çıkarılması yoluyla yapılan sözcük türetme işine kısaltma (clipping) denir. Ve bu yolla Türkçenin kelime hazinesine *telgraf > tel, santimetre > santim, fotoğraf > foto, milimetre > milim* gibi kısıtlı sayıda örnek katıldığını belirtmektedir (s.834).

İmer, Kocaman ve Özsoy (2011) iki farklı birimin birleşerek tek bir birimi meydana getirecek şekilde yapıldığı kısaltma türünün karma (blending) olduğunu ve “*sunta, arge*” gibi az örnekle dilimizin kelime hazinesinde bu yolla meydana gelen kelimelerin bulunduğunu belirtmektedir (s. 170).

Kısaltma kelimeler dünya genelinde ortak anlamlar kazanmış kelimelerdir. Bu ortak anlam sayesinde diller arası anlaşılabilirlik de artmıştır. Element adları, ölçü birimleri, trafik işaretleri, formüller gibi pek çok alandaki ortak kısaltmalar milletlerarası iletişimi kolaylaştırmıştır.

Üstünova ve diğ. (2009), kısaltmaların, iş yerlerinin adlarında ve ürün isimlerinde de sıkça kullanıldığını, ve bu yolla dikkat çekme, akılda kalarak kolay hatırlanma ve göze hitap edip kulağa hoş gelme gibi amaçların gözetilmekte olduğunu belirtmektedir (s. 395).

Kısaltma yöntemi sadece dilimize özgü bir yöntem değildir. Bu yöntemin örneklerine İngilizce’de de sıklıkla rastlamak mümkündür. Örneğin **tx, tnx** “thank you (teşekkür ederim)”, **ppl** “people (insanlar)”, **B4** “before (önce)”, **ur** “your (senin)” gibi.

2.1.4. Ödünçleme

Paylan (2015), ödünçlemeyi bir dilin bünyesinde barındırmadığı sözcükleri ve yapıları yabancı bir dilden alarak kullanım alanına koyması olarak tanımlamaktadır. Yabancı bir dilden alınan bu dil öğelerinin bazen alındığı dilin yapısına benzetilirken, bazen de hiçbir oynama yapılmadan özgün hâliyle dilin kullanım alanına dâhil edilmekte olduğunu belirtmektedir (s. 124).

Dillerin birbiriyle etkileşime girmeden varlıklarını sürdürmesi olanaksızdır. Etkileşime giren diller, kendi bünyesinde barındırmadığı bir işin, varlığın, durumun kelime karşılığını bu yöntemle diğer dillerden alarak kelime hazinesine katar.

Ödünçleme (borrowing) diye adlandırdığımız kitap, duvar, iskele, restoran, maç vb. örnekler, söz sözcüklerden yalnızca birkaçıdır (Akalin, 2014, s. 834).

2.1.5. Yerlileştirme

Yerlileştirme, ödünçleme kelimeleri sesçe ve anlamca eşleşen kelimelerle bağdaştırıp dilin kelime hazinesine kazandırma yoludur.

Akalın (2014), “ödünçlemeler içerisinde öyle sözcükler var olduğunu ve halk yakıştırması (folk etymology) sonucunda yanlış bir kökene bağlandığını dolayısıyla asılları bilinmediği için de dil belleğinde ses bakımından az çok benzerleri bulunan ve anlamca da örtüşen sözcüklerle birleştirildiğini” belirtmektedir (s. 835). Bu türün en yaygın bilinenleri gardırop yerine gardolap, yediemin (yedd-i emin) yerine yedi emin, kamerye yerine kamelya denilmesidir. Bu tür örnekler, ölçünlü Türkçede yer almamakta, *Türkçe Sözlük'e* de girmemektedir.

Akalın (2014), “bugün bu yolla Türkçenin söz varlığına katılmış olan ortancanın, Fransızca hortensia sözünden ödünçleme olduğunu ve Fransızca sözcük de bitki bilimci Theodore Commerson'un (1727-1773) arkadaşı olan Hortense Lepaute özel adından türetildiğini” belirtmektedir (s. 835). “Yine aynı şekilde oluşturulan Fransızca abat-jour pencere önünde kullanıldığı yer bakımından pencere sözüyle birleştirilmesiyle pancur> panjur; “çok yıllık otsu bir bitki ve onun yemişi” anlamındaki Arapça habbulleziz sözünün abdülleziz; Hint hurması anlamındaki Arapça temr-i hindi sözünün demirhindi biçiminde birleştirilmesi yerlileştirmenin yüzlerce örneklerinden yalnızca birkaçı olduğunu” belirtmektedir (s. 835).

Türkçenin geçmişinde yerlileştirme yoluyla söz varlığına katılmış sözcüklerin olduğunu günümüzdeki örneklere bakarak açıkça görülebilmektedir.

2.1.6. Örnekseme

Paylan (2015), örneksemenin sözcük oluşturma yolları içinde en az tercih edilmiş olanı olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca bu kelime türetme yöntemine dilbilimciler kural dışı türetme deseler de bir dilin ortaya çıkışında değerinin küçümsenemeyecek boyutta olduğunu ve değerinin bu yöntemler arasında en geç anlaşılana olduğunu belirtmektedir (s.115).

Akalın (2014), “Türkçedeki görenek sözü örneksenmiş Türkçe köklere -AnAk eki ile getirilerek tutanak, seçenek, gelenek; yine aynı şekilde kumsal kelimesi örneksenerek +sAl ekiyle duygusal,

kırsal, belgesel; uysal sözünden de {-sAl} ekiyle eğitsel, görsel, işitsel gibi yüzlerce söz bulunduğunu ve *Türkçe Sözlük*'ün son baskısında bu ekle 205 sözcüğün yer aldığını belirtmektedir (s.836).

Türkçede birçok kelimenin ortaya çıkışı bu yol ile olur. En sık kullanılan söz yapım yöntemi olan türetmenin en çok faydalandığı yöntem örneksemedir. Örneğe de evrensel bir söz yapım türüdür.

2.1.7. Tür Değişirme

Tür değişirme (conversion), bir kelimenin yapı değişimine uğramadan başka bir kelime çeşidine evrilmesidir.

Akalın (2014), bir gezegenin ya da gök cisminin çekim alanında bulunarak onun etrafında belirli bir yön izleyen daha küçük gezegen anlamındaki uydu; “yazıcıda basılan kağıt” manasındaki çıktı çekimli fiil örneklerinden söz lükselleşerek ada dönüşmüş ve böylece kelime hazinesine dâhil olan sözcüklerdendir (s. 836).

2.1.8. İkileme

Akalın (2014), “anlamı pekiştirmek amacıyla aynı sözcüklerin yinelenmesi ile elde edilen er geç, ev bark, çalı çırpı, lapa lapa, koşa koşa, sindire sindire, yavaş yavaş, yol yordam, yorgun argın biçimlerdeki ikilemeler (duplication), söz dizimi yani dilbilgisi ögesi olarak dilin söz varlığındaki verimlerine dayanmakta olduğunu ancak bunlardan söz dizimi yapısında kazanıldığı anlam, işlev ve kullanım sıklığıyla sözlük ögesi hâline gelen ev bark, çalı çırpı, er geç, yol yordam, yorgun argın gibi birtakım ikilemelerin sözcük değeri kazandığını ve *Türkçe Sözlük*'e girmiştir” şeklinde belirtmektedir (s. 836).

2.1.9. Uydurma ve Yeni Öge

Uydurma söz (coinage) ve yeni öge (neologism) genellikle birbirine karıştırılan terimlerdir. Bu terimlerin Batı kaynaklarında birbirini karşıladıkları görülmektedir.

Akalın (2014), ses gelişiminin tarihsel sürecine aykırı düşen kelime tabanlarından yararlanarak türetme yönteminde ek ve köklerin kullanılmasının uydurma şeklinde adlandırılabilceğini aynı zamanda gerek coinage gerek neologism dilin kelime türetme yollarından faydalanarak yeni araçlar, kavramlar, ürünler ve aygıtları karşılayan yeni kelimeler meydana getirme işine isim olduğunu düşünmekte ve bunun, geçmişte "galat, galat-ı fahiş; uydurma, yanlış" denilen nezaket, emniyet, ahlaki; sorun, ödev, görev gibi sözcüklerin zamanla benimsendiğini ve yaygınlaştığını belirtmektedir (s.837).

2.1.10. Titreleme

Akalın (2014); titrelemeyi parçalar üstü birimler üzerinde oynamalar yaparak kelimelerin titreleme (intonation) yönünden tekrardan biçimlenmeleri olarak tanımlamaktadır (s. 837). Uzun (2006) da, titrelemenin dilimizde çoğunlukla cins isimlerden kelime vurgusundaki değiştirmelerle yapılan özel isimlerde görüldüğünü belirtmektedir (s.39). karta'1- Ka'rtal (İstanbul'un bir ilçesi), uçra>ucra>ücra örneklerindeki gibi.

2.1.11. Genelleşme

Genelleşme (generalization), bir özel adın anlamının genişleyerek bir cins adı karşılar duruma gelmesidir.

Akalın (2014), "Danzig (Gdansk) ve Bordeaux kentlerinin isimlerinden daniska ve bordo kelimeleri; Gillette ve Jacuzzi soy isimlerinin geçtiğı marka isimlerinde jilet ve jakuzi kelimeleri, direkt olarak marka adından selpak, neskafe, teflon gibi genelleşme yoluyla örneklerin olduğunu belirtir (s.837).

2.1.12. Eksiltme

Karaağaç (2013), eksiltmenin (ellipsis) dilin her alanında karşılaşılabilecek ses, söz, ek veya cümle ögesinin azaltılması olduğunu ve yeni sözcük oluşturmada etkin bir yöntem olduğunu belirtmektedir. Türkçe kelimelerde görülen eksiltmenin, birçok dilde de karşılaşılabilen bir anlam olayı olduğunu belirtmekte ve düdüklü tencerenin sadece düdüklü olarak adlandırılması, yazma eserin sadece yazma olarak adlandırılması, dişli çarkın sadece dişli olarak adlandırılması, cep

telefonunun sadece cep olarak adlandırılması, sayısal lotonun sadece sayısal olarak adlandırılması ve bedelli askerliğin sadece bedelli olarak adlandırılması gibi örnekler vermektedir (s.771-772).

2.1.13. Derleme ve Tarama

Derleme (compiling), halk dilinde kullanıldığı hâlde yazı diline geçmemiş, karşılıkları yerine yabancı kelimelerin kullanılmaya çalışıldığı kelimeleri bularak kullanılabilir hâle getirmektir.

Tarama ise İmer (2011) tarafından canlandırma olarak isimlendirilmiştir (s.146). Burada yapılan tam olarak da kullanım alanı geniş olamayan canlılığını yitirmiş kelimelere canlılık vererek kullanımını yaygınlaştırmaktır.

Akalın (2014), derleme (compiling) ve tarama (scan) yoluyla Türkçenin kelime hazinesine dâhil edilen “*albeni, abartmak, anı, almaşık, bağlam, dayanak, eğitim, gereksinmek, ikircim (~ikircik), karşıt, nitelik, onarmak, ödül, ülkü, sav, yankı*” gibi pek çok kelimenin dilin hafızasında mevcut bulunan öğelerin yazı dilinde canlanabilmesi ve tekrar kullanılabilmesi için yeniden günyüzüne çıkarıldığını belirtmiştir (s. 838).

Tarama ve Derleme çalışmaları Türk dili için oldukça önemlidir ve bu hususta Türk Dil Kurumunun desteği büyüktür.

2.1.14. Geri Oluşum

Akalın (2014), dilde mevcut olan daha büyük bir tabandan belli bir parçayı çıkartarak dilde var olmayan daha küçük bir kelime elde etme türü olan geri oluşum (backformation) yoluyla Türkçede sözcüğün çok olmadığını ve öykü sözünün eski dönemlerden bu yana Türkçede bulunan öykünmek fiilinden geri oluşum yoluyla Türkçeye kazandırıldığını düşünmektedir (s.839).

2.2. YAPI YÖNÜNDEN KELİMELER

Dil, devamlı etkileşim hâlinde yaşayan toplumsal bir yapıdır. Yapısı gereği diğer dillerden etkilenir ve diğer dilleri etkilemektedir. Bu etkileşimler sonucunda bünyesine yeni kelimeler dâhil etmekte ve bünyesindeki kelimeleri de etkileşim hâlindeki diğer dillere vermektedir. Çoğu zaman da dil kendi içerisinde ihtiyaçları doğrultusunda sözcük yapımına gitmektedir. Bu alış-veriş ve oluşumlar genelde toplumun ve çağın ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmektedir. Bunlar sayesinde dilin söz varlığı genişlemekte ve zenginleşmektedir.

Korkmaz (2019), Türkiye Türkçesinde oluşma biçimine, yapım özelliklerine ve kökenine bağlı olarak dil varlığımızı oluşturan kelimeleri basit, türemiş, birleşik, deyimleşmiş, kalıplaşmış kelimeler ve alıntı sözler olarak altı ana başlık altında incelemektedir (s. 117).

2.2.1. Yapı Yönünden Basit Kelimeler

Basit kelimeler, yapısında herhangi bir yapım eki mevcut olmayan türemiş ve birleşik kelimeler grubuna dâhil edilmeyen kelimeleri kapsamaktadır. Basit kelimeler kök hâlinde bulunur. Kök hâlinde bulunan bu kelimelerin sayıları ise sınırlıdır. Dilin ilk oluşumlarında meydana gelen bu kelimeler dışında yeni kökler oluşturulamamaktadır. Kelime yapımı için kökler olmazsa olmazlardan oldukları için bütün yük bu kelimelerin üzerindedir.

Bu basit hâlde bulunan kök kelimeler ad soylu ve fiil soylu olarak ikiye ayrılır:

- a. Ad soylular: ağaç, bahçe, çam, deniz, gök, kutu, dokuz vb.
- b. Fiil soylular: al-, ver-, git-, sev-, yap-, üşü-, sin- vb.

Basit kelimeler söz varlığımızın yapı taşlarını oluşturmaktadır. Bu özelliğiyle basit kelimeler, türetme ve birleştirme yoluyla söz yapımında görevin büyük bir kısmını üstlenmektedir.

Yabancı dillerden söz varlığımıza kattığımız kelimeler de Türkçe yapım eki almadıkları sürece basit kelimeler grubunda değerlendirilmektedir: ajanda, teleskop, laik gibi.

2.2.2. Yapı Yönünden Türemiş Kelimeler

Türetme yoluyla elde edilen türemiş kelimeler, kelime ek veya gövdelerine getirilen eklerle yeni anlam kazanan kelimelerdir.

Türkçede kelime türetirken ad ve fiil gövdelerine getirilen ekler farklılık gösterir. Bunlar; “*addan ad yapan ekler, fiilden ad yapan ekler, addan fiil yapan ekler ve fiilden fiil yapan ekler*” olmak üzere dörde ayrılmaktadır.

Aşağıda verilen türemiş kelimelerden bir kısmı, kökleri bakımından, günümüze eski dönemlerden gelmiş; ancak bugün için artık işlek durumda olmayan kelime kökleridir: bayrak adındaki badır- “batırmak”, sancak ve sancı sözlerindeki sanç- “saplamak”, öksüz’deki ög “ana, anne” gibi. Kelime köklerinin bir kısmı da zamanla anlam ve biçim değişmelerine uğramıştır: “İlkbahar” anlamındaki yaz’ın bugün “yaz mevsimi”, “elbise, giysi” anlamındaki ton’un ton > don değişimi ile “iç çamaşırı anlamı kazanması gibi (Korkmaz, 2019, s.118).

Kelimeler gibi bazı ekler de kullanımda canlılık-cansızlık, işleklilik veya az işlek olma gibi ayrılıklar göstermektedir. Bu durum da zamana bağlı değişme ve gelişmelerle ilgilidir. Söz gelişi demirci, kömürcü, bakıcı, satıcı, kışlık, yazlık, güzellik, çirkinlik sözlerindeki +CI / +CU , +ICI +/- UcU, +IIk /+IUk ekleri canlı ve çok işlek ekler oldukları hâlde; başak, benek, balıkçıl, boyunduruk örneklerinde yer alan +Ak, +çıl ve +duruk ekleri işlek olmayan eklerdir (Korkmaz, 2019, s.119).

2.2.3. Yapı Yönünden Birleşik Kelimeler

Birleştirerek oluşturulan kelimelere birleşik kelime adı verilmektedir. Daha önce dilde bulunmayan yeni bir kavram ya da nesnenin birleşik kelime olarak adlandırılabilmesi için en az iki kelimenin dilbilgisi kuralları çerçevesinde bir araya getirilmesi gerekmektedir.

Birleşik kelimeyi sıradan kelime grubundan ayıran özelliği birleşen kelimelerden birinin ya da her ikisinin anlam değişimine uğramış olmasıdır. Bu ayırmda anlam değişiminin yanı sıra vurgunun da önemi vardır:

Korkmaz (2019), buna “*göz ağrı'sı, (ilk) 'gözağrısı, a'çık göz, açık'göz, küçük a'yı, kü'çükayı*” gibi örnekler vermektedir (s. 190).

Korkmaz (2019), Türkiye Türkçesinde biçim yönünden ve sahip oldukları nitelik yönünden iki türlü bileşik kelimenin bulunduğunu bunların ilkinin birleşik kelimeyi oluşturan kelimelerin ikisinin de kendi anlamlarını koruyarak oluşan birleşikler: akciğer, açık öğretim vb. İkincisinin de kelimelerden birinin ya da her ikisinin değişime uğradığı birleşikler: kaynana (<*kadın ana), seksen (<sekiz on) gibi olduğunu belirtmektedir (s. 190).

2.3. ÇALIŞMADA İNCELENEN FOSİL İSİM VE FİİL TABANLI TÜRKÇE TÜREMİŞ KELİMELER

Kökeni yabancı olan türemiş kelimeler:

çor (çorak, çoraklık), **hun** (hunhar, hunharca), **kırmız** (kırmızı, kırmızılık), **perva** (pervasız, pervasızlık), **yardak** (yardakçı, yardakçılık) ve **kalaba** (kalabalık).

Kökeni Türkçe olan türemiş kelimeler:

alka- (alkış, alkışçı, alkışçılık), **anı-** (anık), **av-** (avunç, avuntu), **cibin** (cibinlik, cibinlikli), **çap-** (çapa, çapacı, çapkın, çapkınlık, çapul, çapulcu, çapulculuk), **çığ-** (çıkı, çıkın), **dağar** (dağarcık), **daz** (dazlak, dazlaklık), **den** (densiz, densizlik), **dire-** (direk, direnç, dirençlilik, dirençsizlik), **gev-** (gevşek, gevşeklik, geviş), **güre-/küre-, kür** (güreş, güreşçi, güreşçilik), **karga-** (kargış, kargışlı), **kuz** (kuzey), **ob-** (obur, oburluk, obur), **ög** (öksüz, öksüzlük), **öt-** (öte, öteki), **sañç-** (sancı, sancak), **umar** (umarsız, umarsızlık), **ud/ut<uvut** (utanç, utangaçlık), **ut-/üt-** (utku), **üt-** (ütü, ütücü), **yan-** (yanıt, yine), **yaş-** (yaşmak, yaşmaklı), **yıl-** (yılan, yılanca).

3. BÖLÜM: FOSİL TABANLAR

Bu bölümde 31 Türkçe türemiş isim tabanında fosilleşen 14 isim ve 17 fiil değerlendirilmiştir.

3.1. TÜRKÇE TÜREMİŞ İSİMLERDE FOSİL İSİM VE FİİL TABANLARI

3.1.1. *alka-*

(Türkçe)

“Övmek, kutsamak, beğenmek” (Ahmet, 2009, s. 83).

alkış

“isim Bir şeyin beğenildiğini, onaylandığını anlatmak için el çırpma, alkışlama, kargış karşıtı” (TDK, 2011).

alkış

“El çırparak ve bülend avaz ile yaşa diye bağırarak takdir ve tahsîn” (KT, 2019, s. 50).

alkışçı

“1. isim Alkışlayan kimse. 2. isim, mecaz Dalkavuk, yüze gülücü, yağcı kimse; şakşakçı. 3. isim, tarih Alkış ağası” (TDK, 2011).

alkışçılık

“isim Alkışçı olma durumu” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022) kelimenin kökenini “Eski Türkçe *alkış* ‘övgü, kutsama’ sözcüğünden getirmektedir. Bu sözcüğün Eski Türkçe *alka-* ‘övmek, kutsamak’ fiilinden Eski Türkçe +İş ekiyle türetildiğini ve fiilin Eski Türkçe yazılı örneği bulunmayan *alık “meftun, tutkun? biçiminden Eski Türkçe +(g)A- ekiyle türetilmiş olabileceğini; ancak bunun kesin olmadığını” belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

yaruk ay tenrike **alkışda** [ışıklı ay tanrısını övmekte] [Orhun Yazıtları, 735]

Eski Türkçede

yalāvaçka **alkış** bêrgil [peygambere salavat getir] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. www.nisanyansozluk.com).

Tietze (2021), kelimenin kökenini Clauson (1972) gibi <ET. *alkış* ‘medhetme’ *alka-* ‘medhetmek’ fiilinden getirmektedir. Kelimeyi “İbtidalar da bana **alkış** tutanlar şimdi yorulub bıyık altından gülmeğe başladılar” (Y.K. Karaosmanoğlu, 1928s, s. 223) cümlesiyle örneklendirmektedir (s. 268).

ETDES’de (2020) “*alkış* bir şeyin beğenildiğini anlatmak için el çırpma” açıklamasıyla geçmektedir (s. 13). Kelime çağdaş Türk lehçelerinde “~ Az algış. Bar algış, -Tkm alkış ‘teşekkür etme, şükran bildirme’, Yak algış, -Şor, Kuş, Küer, -Alt, Tel alkış, -Hak algas” biçimindedir. Eski dönemlerden beri kullanıldığı bilinen kelime Uygurcada, Orta Türkçede ve Eski Kıpçakçada **alkış** biçimiyle kullanılmaktadır. ETDES’e (2020) göre kelime ‘övmek’ anlamına gelen **alka-** (~***alkı-**) köküne **-ş** ekini alarak türemiştir. “Türkçede *alkış* kelimesinin zıttı olan *kargış*’ın da *karga-* (~**kargı-*) kökünden geldiği bilinmektedir ve kelime Rumenceye de *alcâş* olarak geçmiştir” (s. 13).

Kelime Tarama Sözlüğü’nde (2018) “*alkış* meth, sitayiş, dua” biçimiyle geçmektedir.

Ne rahat gözetir ne assı, güvenç
Ne alkış الفَيْش tevakku’ eder, ne ilenç (Süh. XIV. 231)
Atadan böyle midir bana alkış الفَيْش
Ki hasret oduna yanam yaz u kış (Işk. XIV. 270 - 1)
§ Ola kim bir ağzı dualının alkışıyle الفَيْش Tanrı bize bir bat-
man ayâl vire didi. (Dede. XIV. 14)
§ Anların tâhir nefeslerinden bir alkış الفَيْش alam.
(Cev. Es. XV. 3)
Sana şol yarıcın Yaradan olsun dediğim ben hep
Sana benden benim çok sevdiğim yindek yeter alkış
(D. B. XVI. 97)
§ Dua ehlinin nâlişi, raiyyet dervişin alkışı الفَيْش bu padişah
hakkında müstecap ve makbûl olsun.
(Ta. Şahi. XVI. 102 - 1)
§ Âferin [Fa.] : Alkış الفَيْش. (Şamil. XVI. 192)
Eyü ad için eder cünbüşünü
Alur ata vü ana alkışımı الفَيْش (Güvahi. XVI. 97)
Dua دعاء [Ar.] : Alkış الفَيْش , çağürmak hem : nidâdr [Ar.]
(Cev. Ke. XVII. 97)

Derleme Sözlüğü’ne göre *alkış* kelimesi “iyi dilek, hayır, dua: Oğlum sözümü tut, alkışımı al.” anlamlarıyla Afyon, İzmir, Manisa, Tokat, Sivas ve Mersin illerinde; “dua” anlamıyla Kayseri ilinde kullanılmaktadır.

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde rastlanmamaktadır. Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde “*alkamak* övmek, methetmek; *alkış* alkış (Ahmet, 2009, s. 83)”, Karahanlı Türkçesinde “*alkış* alkış (Atalay, 1985, s. 372)”, Eski Anadolu Türkçesinde

“*alkış* alkış (Çitgez, 2018, s. 550)”, Çağatay Türkçesinde “*alkış* ‘dua, sena’ (Ünlü, 2013a, s. 36)” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için *alkış* “bir şeyin beğenilip onaylandığını anlatmak için ellerini birbirine vurma” açıklamasını verdikten sonra kelimenin ET. *alkış* ‘medhetme’ < *alka- ~ ‘alkışlamak’ fiilinden geldiğini ve -ş ekiyle türediğini” belirtmektedir (s. 66).

Tablo 3.1.1. alka- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
alka-	-	%0
alkış	1546	%99,3
alkışçı	8	%0,5
alkışçılık	2	%0,2
İsimlerin Toplamı	1556	%100
Toplam	1556	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

Kelimenin *alka-* biçimine TUD’da rastlanmamaktadır. *alka-* kelimesi *alkış*, *alkışçı* ve *alkışçılık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

ögirip ögä **alkayu** inçä tep “sevinip (onu) överek şöyle” (Ahmet, 2009, s. 83).

3.1.2. anı-

(Türkçe)

“Hazırlamak” (Akalm, 2020, s. 18).

anık

“sıfat, eskimiş Hazır” (TDK,2011).

anıklama

isim

“Hazırlama” (TDK,2011).

Tietze (2021), kelimenin kökeni hakkında Emiroğlu ve Clauson’un görüşlerini vermektedir (s. 305). Emiroğlu (1989), kelimenin Anadolu diyalektlerinde *anık I /anuk* 'nane' (DS 268-269)

anlamında kullanıldığını ve <Erm. annuḥ ile aynı anlamda olduğunu düşünürken (s. 42), Clauson (1972) kelimenin *anık II* 'hazır' (DS, s. 268) anlamında Anadolu diyalektlerinde (AD.) kullanıldığını ve <ET. *anık /anuḥ* ile aynı manada olduğunu belirtmektedir (s. 182).

Kelime ETDES’de (2020), *anık2* ‘hazır’ <*anı-* ‘hazırlanmak’ kökünden getirilmektedir (s.18).

Tarama Sözlüğü’nde (2018), *anık* kelimesi “mevcut, hazır” anlamlarıyla geçmektedir.

Çü Şiraz u Kirman ilinden yana
 Çıka bir çeri kim adet yok ana
 Beğ ü padişahlar anıklarınuñ انق لارنوڭ
 Ola hali müşkil kamu varımın (Camas. D. XV. 151)

Derleme Sözlüğü’ne (2019) göre ise *anık* kelimesi;

“Hazır, mevcut, var: Hazıra *anık*, pişmişe konuk” anlamıyla Silifke (İçel), İstanbul (Pendik-Kartal) ve Sinop ve çevresinde kullanılmaktadır.

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde “*anunmaḥ*: hazırlanmak, *anuḥ*: hazır, *anutmaḥ*: hazırlatmak, *anutulmaḥ*: hazırlatılmak” biçimleriyle kullanılmaktadır (Ahmet, 2009, s. 17).

Karahanlı Türkçesinde *anuklamak* “hazır bulunmak”, *anun-* “hazırlanmak”, *anutgan* “her zaman hazırlıklı, hazırlama işini yapan” (DLT);

Anüdi neñ. “Nesne hazırıdı.”,

Ol yâğıqa **anundi**. “O, düşmana hazırlandı.”,

Ol yağıqa tulum **anutti**: “O, silahı düşman için hazırladı.”,

Ol **anuqlādi** neñni: “O, nesneyi hazır bulup aldı” (Atalay, 2013, s.144) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Harezm Türkçesinde “*anuḥ*: hazır, *anuḥlan-*: hazırlanmak, *anuḥluḥ*: hazırlık, *anun-*: hazırlanmak, *anut-*: hazırlamak” (Yüce, 1993, s.91) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde “*anunmaḥ*: hazırlanmak (Çakmak, 2019, s. 217)” ve Çağatay Türkçesinde “*anut-*: hazırlamak (Ünlü, 2013a, s. 45)” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), *anık* ‘hazır’= *anuk* (DLT) kelimesinin kökenini Karahanlı Türkçesindeki **anu-* ‘hazırlanmak’tan (DLT) getirmektedir ve **-k** ekini alarak türediğini belirtmektedir (s. 70).

TT.: ANI- K+ LIK

Kelime Anadolu ağızlarında, *anık*, *anuk* ‘mevcut, hazır, var’ (DS.I,268)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.2. *anı-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>anı-</i>	-	%0
<i>anık</i>	13	%100
İsimlerin Toplamı	13	%100
Toplam	13	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

anı- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *anı-* kelimesi *anık* tabanında fosilleşmiştir.

“Ol yağığa tulum **anuttı**: O, silahı düşman için hazırladı” (Atalay, 1985, s. 144).

3.1.3. **av-**

(Türkçe)

“Toplanmak (insan), üşüşmek” (Nişanyan, 2022).

avunç

“isim Avuntu” (TDK,2011).

avuntu

“1. isim İnsanı avutan söz veya davranış, teselli. 2. isim Acı bir olayı unutturmaya çalışma, acısını hafifletme; *avunç*, teselli” (TDK, 2011).

avutmak

“1.Eğlendirip oyalamak, tehir ve tavikle aldatmak, iğfal etmek. 2. (Çocuğu) Sıçratarak susturmak, teskin etmek” (KT, 2019, s.82).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Eski Türkçe *avin-* “dostça davranmak, yakınlık göstermek” fiilinden evrildiğini ve bu fiilin Eski Türkçe bulunan *av-* (*avmak*) “toplanmak (insan), üşüşmek” fiiline yine Eski Türkçe **-In-** ekinin getirilerek türetilmiş olabileceğini fakat bunun net olmadığını belirtmektedir.

Clauson (1972) ve Erdal (1991) fiilin yalın kökünün bulunmadığını fakat Uygur Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde mevcut olan *av-* (*avmak*) fiiliyle anlam bağının da gözardı edilemeyeceğini belirtirler. Eski Türkçe ve Orta Türkçe geçişli bir anlamı olan fiilin Türkiye Türkçesinde geçişsiz bir anlam kazandığını ve geçişli anlamda olan *avut-* fiilinin türetildiğini de belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

Eski Türkçede,

ol maṇa **awındı**: ista'nasa bī [yakınlık gösterdi, dostça davrandı] [Kaşgarî, Divan-i Lügati't-Türk, 1073]

Orta Türkçede,

avundı [yakınlık etti] eşi birle = χālis kılmak tiledi anı kendü öziṇe (...) bahāneli kıldı anı = **avıtdı** anı [kendine alıştırdı] [anonim, Mukaddimetü'l-Edeb terc., y. 1300]

Türkiye Türkçesinde,

avunmak: Ta'allül, meşgul olup kendinden geçmek. Hayvan, hususiyle inek gebe kalmak. (...) avutmak, avıtmak: Eğlendirip oyalamak, işgal ile işgal etmek [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmani, 1876] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini Clauson (1972) gibi *avun-* (*avunmak*) “bir uğraşla acısını unutmak, bir uğraş ile teselli bulmak, oyalanmak” fiilini <ET. *avin-* (*avinmak*) “eğlenmek, durumundan memnun olmak” fiilinden getirmektedir. (s. 397).

Derleme Sözlüğü'nde (2019) kelimenin “dostça davranmak, yakınlık göstermek” anlamıyla kullanımına rastlanmamaktadır.

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin, Eski Uygur Türkçesinde “*abıtmaq*: Teskin etmek, avutmak” (Ahmet, 2009, s. 1), Karahanlı Türkçesinde “*awın-*: Avunmak, alışmak” (Atalay, 1985, s. 160), Harezmi Türkçesinde “*avun-* alışmak; *avuncasız* alışmamış, ürkek; *avundur-* alıştırmak; *avut-* I) büyülemek; *avut-* II)

oyalamak” (Yüce, 1993, s. 95), Eski Anadolu Türkçesinde “*avin-* avunmak, teselli bulmak, rahatlamak; *avut-* avutmak” (Çitgez, 2018, s. 523), Çağatay Türkçesinde “*avun-* avunmak, teselli etmek, gönül aldatmak; *avuncağ-* avunacak nesne, avunmaklık” (Ünlü, 2013a, s. 73) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin kökenini *avut-* (*avutmak*) “Birinin acısını, derdini veya sıkıntısını dindirmek, o kişiyi teselli etmek” anlamında olan <*abit-* < **āwı-t-* fiilinden getirmektedir (s. 91).

Anadolu ağızlarında *avutgan* biçimine de rastlanmaktadır.

Tablo 3.1.3. *av-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>av-</i>	0	%0
<i>avunç</i>	3	%2,1
<i>avuntu</i>	146	%97,9
İsimlerin Toplamı	149	%100
Toplam	149	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

av- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *av-* kelimesine **avunç** ve *avuntu* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“**Awındım** bu dünyāka köñlüm birip

Vefā kılmadı kör menin edin irip” (Gedik, 2015, s. 157).

3.1.4. **cibin**

(Türkçe)

“Sinek” (Gedik, 2015, s. 1069).

cibinlik

isim

“Sivrisinekten ve başka böceklerden korunmak için yatağın üstüne ve yanlarına gerilen çadır biçiminde tül” (TDK,2011).

cibinlik

“1. Sivrisineğin ve emsali müziyâttan muhafaza için yatağın üstüne açılan tül den örtü, nâmûsiye. 2. Sivrisinek vesair müziyât mecma’ı olan süprüntülük ve bataklık mahal” (KT, 2019, s.182).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Eski Türkçe *çibun* “sinek” sözcüğünden getirmekte ve Türkiye Türkçesinde +**İlk** ekiyle türetilmiş olduğunu açıklamaktadır.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

Eski Türkçede,

çibun boldı duşman yağanka beḍük [sinek oldu file büyük düşman] [Kutadgu Bilig, 1069]

Kıpçakçada,

musca [sinek] - Tr: çibin [Codex Cumanicus, 1303]†

Türkiye Türkçesinde,

Türkîde sivrisinek için kurulur **cibinlük** ta’bîr olunan perde odası demektir [Cafer Efendi, Risale-i Mi'mâriyye, 1614] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), Clauson (1972) gibi AD. *cibin/çibin* 'karasinek' kelimesinin ET. *çibın* 'sivrisinek' olarak kullanıldığını düşünmektedir (s. 838). *cibinlik* kelimesi için de 'sivrisinekten koruyan ince perde' açıklamasını vermektedir. Tietze kelime hakkında Deny'nin görüşlerine de yer vermektedir (s. 89/2). Deny (1921), “Anadolu diyalektlerinde cibinlik kelimesinin *cibindirik* (DS 956) biçimiyle de kullanıldığını ve bu biçimde kullanılan kelimenin isimden isim türeten **-dirik** ekini alarak türemiş olduğunu bunun bir başka örneğinin de boyunduruk kelimesi olduğu açıklamasını yapmaktadır (s. 582).

Kelime ETDES’de (2020), “*cibin* 'sinek, sivri sinek' açıklamasıyla geçmektedir (s. 89).

Kelime ağızlarda *çibin* olarak geçer. Sivrisinek anlamında olan *cibin* adı Türkçede cibinlik kelimesinde gizlenmiştir.

Ramstedt (1913), Türkçe *çibın* kelimesinin açıklamasını “?” ile vermektedir ve kelimeyi Moğolca *simağul* şekliyle bağdaştırmaktadır (s. 364). Daha sonra Ligeti (1986), Moğolca *simağul* kelimesini *çibın* yerine Türkçe sinek kelimesiyle bağdaştırmaktadır. Bu Kelimenin de Macarca *szúnyog* kelimesine dayandığını belirtmektedir (s. 271).

“Sivri sinekten korunmak için yatağın üstüne ve yanlarına gerilen çadır biçiminde örtü” (TDK, 2011) anlamında olan cibilik kelimesi *cibin* köküne +IXk ekini alarak türemiştir. Anadolu ağzlarında *cibin* “sinek, sivri sinek” olarak geçen kelimeye *cibindirik* adı da verilmiştir. “Bu adın **-dirlik** ekiyle türediği görülmektedir. Dilimizin eski dönemlerinde cibilik kelimesiyle birlikte *cibindenlik* biçimi de kullanılmıştır. Türkçe iğnedenlik, yağdanlık örneklerindeki -den ~ -dan gibi bu biçimde bulunan **-den** eki Farsçadan alınmıştır” (s.89-90).

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Karahanlı Türkçesinde “*çibun* boldı duşman yağanka beğük [sinek oldu file büyük duşman]” (Gedik, 2015, s. 1069), Harezmi-Kıpçak Türkçesinde “şibinlik” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~çibın (Tkm.) 'sivri sinek', ~çibin (Blk.) 'sinek', ~şibın (Nog.) 'sinek', ~şibın (Kklp.) 'sinek', ~çivin (Özb.) 'sinek', ~çımın (Krg.) 'sinek', ~şibın (Kzk.) 'sinek', ~çibin (Tar.) 'sinek’” biçimleriyle kullanılmaktadır (s. 205).

Kelime *cibin* köküne isimden isim yapım eki olan **+IXk** ekini alarak türemiştir: **<cibin+lik**

Tablo 3.1.4. *cibin* isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>cibin</i>	-	%0
<i>cibinlik</i>	54	%91,5
<i>cibinlikli</i>	5	%8,5
İsimlerin Toplamı	59	%100
Toplam	59	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

cibin kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *cibin* kelimesi *cibinlik* ve *cibinlikli* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“**çibun** boldı duşman yağanka beğük sinek oldu file büyük duşman” (Gedik, 2015, 1069).

3.1.5. **çap-**

(Türkçe)

“Vurmak, koşmak, akın etmek” (Atalay, 1985, s.221).

çapkın

“1. sıfat Geçici aşklar ve ilişkiler peşinde koşan (kimse); gönül avcısı, hovarda” (TDK, 2011).

çapkınlık

“1. isim Çapkın olma durumu. 2. isim Çapkınca davranış” (TDK, 2011).

çapul

“1. isim Soygunculuk, plaçka. 2. isim, tarih Yağma” (TDK,2011).

çapulcu

isim

“Düzene aykırı davranışlarda bulunan, düzeni bozan, plaçkacı” (TDK, 2011).

çapa

“1. isim Tarlalarda toprağı işlemek için kullanılan ağaç veya demir saplı kazı aracı.
2. isim Çapalamak işi. 3. isim Çıpa” (TDK, 2011).

çapulcu

“Düşman toprağına atla hücum yani ilgar edip yağma ve gâret, düşman toprağından alınan ganimet, mal” (KT, 2019, s. 198).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Orta Türkçe *çapağul* “akın, vurgun” sözcüğünden alıntı olduğunu bu sözcüğün Orta Türkçe *çap-* “vurmak; koşmak, akın etmek” fiilinden Türkiye Türkçesi +**AgUl** ekiyle türetildiğini belirtmektedir. +**ağul**/**avul** ekinin aslen Moğolca olsa da Tatar ve Çağatay Türkçelerinde üretken olduğunu ve Türkiye Türkçesindeki kelimenin Doğu Türkçesinden alıntı olabileceğini düşünmektedir. Karşılığı Çağatayca *çapğulaş* “vuruşma, dövüşme”, *çapğun* “akın, baskın” olan kelimenin Farsça *çapaul* “çapul” ve *çapīdan* “talan etmek” biçimleri Doğu Türkçesinden alıntıdır. Türkiye Türkçesinde de *çapkın* “vurgun, talan” ve *çapçı* “vurguncu” kelimelerinde görülmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

Çağataycada,

Türkmânların mahallesine **çapawul** saldılar [Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, 1660 yılından önce] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021) kelimenin kökenini *çapul* “yağma, talan” kelimesinden getirmekte ve **-Ul** ekiyle türediğini belirtmektedir: **<çap- + -ul** (s. 147).

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde;

“Er atın **çapındı**: Adam atını kamçıladi.”,

“Er suwda **çapdi**: Adam suda yüzdü.”,

“Bu ıt ol kişike **çapıtğân**: Bu, sürekli insanlara saldıran bir köpektir.”,

“It kişike **çapıttı**. Köpek adama saldırdı” (Atalay, 1985, s.221).

Harezmi Türkçesinde *çap-* “I el vurmak, *çapul-* (1) dağılmak, atılmak” (Yüce, 1993, s.110).; Eski Anadolu Türkçesinde *çap-* (çapmak) “koşmak, hızla gitmek, koşturmak”, *çapın-* (*çapınmak*) “hızla koşmak, atılmak, saldırmak” (Ciğâ, 2013, s. 554). Çağatay Türkçesinde *çap-(1)* “vurmak, elle vurmak; çapmak ‘vurma, vuruş’” (Ünlü, 2013a, s. 227) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Gülensoy (2007), *çapul* ‘yağmalamak’ kelimesinin köken bilgisi için Eski Türkçe *çap-*² fiilinden geldiğini belirtmektedir. Kelimenin *çap-* köküne **+u** ve **-l** eklerini alarak türediğini belirtmektedir: **<ET.çap-+u-l. TT.:** *çapul+cu*, *çapul+culuk* kelimeleri de aynı kökten türeyen kelimelerdir (s. 220).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~çapğınçı (Az.) biçimiyle kullanılmaktadır.

² Tü. > Kürt. Çep “çalmak” çepadayı “kurnazlık, düzen” (DAO, s. 116).

Tablo 3.1.5. *çap-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>çap-</i>	-	%0
<i>çapa</i>	243	%25,4
<i>çapacı</i>	4	%0,5
<i>çapkın</i>	348	%36,4
<i>çapkınlık</i>	198	%20,7
<i>çapul</i>	39	%4,1
<i>çapulcu</i>	102	%10,6
<i>çapulculuk</i>	22	%2,3
İsimlerin Toplamı	956	%100
Toplam	956	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

çap- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *çap-* kelimesi *çapa*, *çapacı*, *çapkın*, *çapkınlık*, *çapul*, *çapulcu*, *çapulculuk* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“er atın **çapındı**. Adam atını kamçıladı.” (Atalay, 1985, s. 221).

3.1.6. çığ-

(Türkçe)

“Dürmek, paketlemek, bağlamak, bağlayıp kapamak” (Atalay, 1985, s. 230).

çıkı

“isim Çıkın” (TDK, 2011).

çıkın

“1.Bağ, bohça, paket. 2. Bir keseye mevzu veya bir parça beze sarılı akçe, surre, bedre” (KT, 2019, s. 211).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Türkiye Türkçesi *çıkı* veya *çıkın* “bohça” sözcüğünden evrildiğini belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

peder-reh [Fa.]: Zelle ve nevāle ma'nāsınadır ki seyir ta'āmıdır (...) ‘indel ba'z ma'nāyi evvel tā'āma mahsūs değıldir, mutlak **çıkıdır** ne olursa olsun. [Asım Ef., Burhan-ı Katı terc., 1797] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökeni için **çıkı / çıkın** 'küçük bohça, torbacık' açıklamasıyla birlikte *çıkı* kelimesinin asıl manasının “büyük düğüm”, karşılığının da *çıkıl* “düğüme sahip olan; karmakarışık” olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca ikinci varyantın son ünsüzü yanlış ayrılma yüzünden eklenmiş olabileceğini düşünmektedir (s. 197/2).

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Karahanlı Türkçesinde;

“Ol türgek bâqın **çığdı**. O, bohçayı bağladı” (Atalay, 1985, s. 230) biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), *çıkı/ çıkın* kelimesinin köken bilgisi için “küçük bohça” açıklamasıyla birlikte kelimenin *çığ- (*çığmak*) “bağlamak” anlamındaki fiilden geldiğini ve bu fiile + **-ı(n)** ekinin gelmesiyle türediğini belirtmektedir. KT, KB’ de çig- ‘bağlamak’ biçimiyle bulunduğunu eklemektedir. Kelimenin Anadolu ağızlarında da *çıkıla-* (çıkılmak) “bohça hazırlamak”; *çıkın* “bohça” (Uşak) biçimleriyle geçtiğini belirtmektedir (s. 236).

Tablo 3.1.6. çığ- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
çığ-	-	%0
çıkı	17	%24,3
çıkın	53	%75,7
İsimlerin Toplamı	70	%100
Toplam	70	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

çığ- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD'da rastlanmamaktadır. çığ- kelimesi *çıkı*, *çıkın* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Ol türgek bâqın çığdı. O, bohçayı bağladı” (Atalay, 1985, s. 230).

3.1.7. çor

(Farsça)

“Hastalık, dert; tuzlu” (Akalın, 2020, s. 120-121).

çorak, -ğı

“1. sıfat Verimli olmayan (toprak)” (TDK, 2011).

çorak

“Mahsulât vermez, şûre, kıraç” (KT, 2019, s.222).

çoraklık

“1. isim Toprağın verimli olmama durumu. 2. isim Suyun acı olma durumu. 3. isim, mecaz Yetersiz duyuş ve düşünüş” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeni için Orta Farsça yazılı örneği bulunmayan *şōrak “tuzla, tuz gölü, tuz çölü” biçiminden alıntı olduğunu ve bu biçimin Orta Farsça çōr veya šōr “tuzlu” sözcüğünden türetildiğini belirtmektedir. Kelime Farsça šora شورہ ile aynı anlamdadır. Arapça şūrac ile aynı anlamda olan biçimi Orta Farsçadan alınmıştır.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

Kıpçakçada,

çorak [tuz çölü] [anonim, Kitabü'l-İdrak Haşiyesi, 1402 yılından önce]

Çağataycada,

şorak: terrain salé, salpétré [tuzlu alan, taşlaşmış tuz] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2022), kelimenin kökeni için çorak I “acı su, tuzlu su, salamura” açıklamasını vermiş ve kelimeyi Ar. şūrac/şūrak 'nitre', Fa. šōra, 'batak yer, bataklık' kelimeleriyle ilişkilendirmiştir (s. 238-239/2).

Kelime ETDES'de *çor* “hastalık, dert” açıklamasıyla yer almaktadır ve < *ç'or*³ kelimesine dayandığı belirtilmektedir (Dankoff, 1995, s. 595). *çorak* kelimesinin “1. Bitkiye sahip olmayan veya hiç bitki vermeyen, tuzlak, verimsiz. 2. Acı (su için)” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Kelime < *şorak* < OFa. **şōrag* biçimleriyle de kullanılmıştır. Farsçada kelime *şōra* olarak da kullanılmaktadır. Yerel ağızlarda *şor* (> *çor*) “tuzlu” olarak geçen kelime Fa. *şōr* “tuz, acı; verimsiz zemin” anlamına gelmektedir. Kırgızca “*şor*”, Türkmençe *şōr* “1.Tuzlu. 2. Çorak yer”, Kazakça *sor* gibi biçimler de bu dillere Farsçadan dâhil olmuştur (s. 120-121).

Kelimeye Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Orhon Türkçesinde “*Çorak* çorak yer, çöl” (Tekin, 1998, s.101); Harezmi Türkçesinde “*Şor* (2) (<Fa.) “tuz, tuzlu “şōr kıldı şōrbani” (Yüce, 1993, s. 44); Eski Anadolu Türkçesinde “*çorağ* çorak, verimsiz. *çorağ* çorak, verimsiz” (Ciğa, 2013, s. 557) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *çorak* “çorak, verimli olmayan” açıklamasıyla birlikte kelimeyi **çor* kökünden getirmekte ve +ak ekiyle türediğini belirtmektedir: <**çor*+ak. *çor* “hastalık, dert” anlamının yanı sıra *çor* “avret yeri bitişik olan kadın; sarılgan bitki” (DLT) anlamıyla da kullanılmıştır. *çor* (+a/+ağlan ‘çorak yer’/+ah/ +akçılık/+l//+amık’ “gözlerden hastalık sebebiyle akan su” kelimeleri de aynı kökten türeyen kelimelerdir. Kelimenin *çör* karşılığı “küçük yara, bere” çörçük “kızamık, kızıl” anlamına gelirken kelime Türkçeden Zazacaya *çor* “dert, hastalık, veba” anlamıyla geçmiştir (s. 251).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~*şor* (Uyg.),

~*şoran*(lığ) (Az.),

~*şor* (Özb.),

~*şōr* (Trkm.),

~*şōrluk* (Trkm.),

~*şorakät* (Az.),

~*sortaŋ* (Kzk.),

~*soraŋ* (Kzk.),

~*çor katılaşan şiş, ur* (Kırg.)” biçimleriyle kullanılmaktadır (s. 251).

³ Eren (1999), kelimeyi Dankoff’un Erm. < *ç'or* kelimesinden getirmesini yanlış bulmaktadır. Bu yanlışlığın sebebini de Türklerin Ermenilerle karşılaşmadan önce de bu sözcük var olması olarak göstermektedir (s. 98).

TT. ve Anadolu ağızlarında;

Çor +ak+la-,

Çor+da+sız,

Çor+la-n,

Çor+la-n-,

Çor+lu,

Çor+tu-t-,

Çor+u dut- biçimleriyle kullanılmaktadır (DS., s. 1269-1273)

Anadolu ağızlarında;

çor ~ *çör* “keder, dert, hastalık, tuz, tuzlu, zehir, çok tuzlu yoğurt, konuşma, söz, küfür, kötü huylu kimse, çam kabuğu, heves, merak, ağzın yamukluğu, mahsul vermeyen toprak, kısır ve ölü evine giden yemek” anlamlarını karşılayacak şekilde kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.7. çor isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
çor/şor	-	%0
çorak	202	%86,7
çoraklık	31	%13,3
İsimlerin Toplamı	233	%100
Toplam	233	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

çor/şor kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *çor/şor* kelimesi *çorak*, *çoraklık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Velī duṭmayana ger ögüt vire
Ṭağıtmiş ola toḥmı **çoraḳ** yire”

“Eğer ögüt dinlemeyene (insana) ögüt verirsen bu kişinin tohumu **çorak** yere serpmesi gibi olur” (Ciğa, 2013, s. 35).

“**şör** kıldı şörbanı” (Yüce, 1993, s. 44).

3.1.8. dağar

(Türkçe)

“Torba, çuval” (Nişanyan, 2022).

dağarcık

“1. isim Meşin torba. 2. isim, müzik Bir müzik topluluğunun veya sanatçının hazırlamış olduğu parçalar, repertuvar. 3. isim, ruh bilimi Bellek” (TDK, 2011).

dağarcık

“1.Çobanların yiyeceklerini ve hokkabazların oyun aletlerini koydukları deriden küçük torba. 2. Köylü kadınların çocuklarını koyup omuzladıkları meşin torba” (KT, 2019, s. 228).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Eski Türkçe *tağar* “torba, çuval” sözcüğünden evrildiğini ve bu sözcüğün “Moğolca aynı anlama gelen *tağar* sözcüğü ile eş kökenli olduğunu ancak alıntı yönünün açık olmadığını” belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

tağar [içine buğday ve benzeri konan çuval] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073]

Orta Türkçede, **dağarcık**

tağarcuk: al-cirâb [torba] [İbni Mühenna, Lugat, 1310 yılından önce] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2022), kelimenin kökeni için *dağar/tağar* “topraktan meydana getirilen, ağzı genişçe dibi dar olan küp; çömlek; toprak mangal; topraktan kazan (AD.)” açıklamasıyla birlikte Clauson (1972) gibi kelimeyi ET. *tağar* “büyük torba, büyük kap” (s. 471) kökeninden getirmektedir. *dağarcık/dağar/tağarcuk* “deri torba, torba” anlamındaki kelime *tağar* köküne **-cık** ekini alarak türemiştir (s. 262-263/2).

Kelime ETDES’de *dağar* yer. “ağzı geniş, dibi dar büyük toprak küp” açıklamasıyla yer almaktadır. Kelime ağızlarda **tağar** olarak da geçmektedir. Eski bir verim olarak **dağar** Azeri alanında “sığır derisinden yapılan torba; eski bez parçalarıyla veya yünle sıkıca doldurulmuş, bağlanmış meşin yastık” anlamlarındadır. Eski Osmanlıcada *dagar*, *tagar* “çanak, kap, küp, çömlek” anlamında kullanılmıştir.

Dankoff'a göre (ALT E46) kelime Ermeniceden geçmiştir. (Erm. t'alar, takar 'earthen pot'). Ermenice t'alar'ın Farsça *tağār*'dan alındığı anlaşılmaktadır. Kelime Kürtçede de *tagar* olarak kullanılmaktadır. *dağarcık* "meşin torba" anlamına gelen kelime ise Anadolu ağızlarında *dağarcıh*, *dağarcuḥ*, *dağarcuk*, *dağarcık*, *daharcık*, *davarcug* gibi biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin ağızlardaki "meşin torba" anlamının yanı sıra "yüzülmüş hayvan derisi, çuvaldan biraz küçük bir çeşit torba", "çocukların altlarına konulan lastik, muşamba" vb. anlamları da vardır. Kelime Az. *dağarcıg* "genellikle deriden dikilen küçük torba" anlamında kullanılan kelime ET *tagarçuk*, *tagarçık* "deriden küçük torba" anlamında kullanılmıştır. İbn Mühenna'da da kelime *tağarçık* "meme tepesi", "deriden küçük torba" olarak geçmektedir. Kelime Eski Osmanlıca *tagarçuk*, *dagarcuk*, *dagarçuk* biçimleriyle kullanılmıştır. Kelime *dağar* "ağzı yayvan, dibi dar toprak kap" köküne **-cık** küçültme eki alarak türemiştir (s.127).

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelime, Eski Uygur Türkçesinde "*tağar*: Torba, dağar, dağarcık (Yüce, 1993, s.219)."; Karahanlı Türkçesinde *tağār* "içine buğday ya da türevlerinin konulduğu çuval" (Atalay, 1985, s. 523)."; Harezmi Türkçesinde "*tağar* 'çul'. *tağarçık* "1. Meme tepesi, 2. Deriden küçük torba". *tağarçuk* "içine buğday ya da benzeri bakliyatların konulduğu genişçe kap, harar" (Ünlü, 2013b, s. 556)."; Eski Anadolu Türkçesinde *tağarcuk* Tr. İ. (dağarcık), "*dağarcık*" (Çitgez, 2018, s.598)." biçimleriyle kullanılmaktadır.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *dağar(cık)* "Çuval, dağarcık, harar" açıklamasıyla birlikte kelimenin Karahanlı Türkçesindeki *tağar*⁴ (DLT) dan geldiğini ve **tağ* köküne **-(a)r** ekini alarak türediğini belirtmektedir: *<*tağ-(a)r*. Kelime Anadolu ağızlarında *dağar*, *dagar*, *dāger*, *dağarçık*, *dahar* (DS.IV,1322) biçimleriyle kullanılmaktadır. Kelimeyi Räsänen, Moğ. *tagar*'dan 'ein Sack (aus Gewebw) getirmektedir (V454) (s. 260).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; *~tağar* (Çağ), *~tağar* (DoğuT.), *~tağar* (Tar.), *~tār* (Şor.), *~dağarcıg* (Az.)" biçimleriyle kullanılmaktadır (s. 260).

⁴Gülensoy (2007), DLT'de *tağar* biçimiyle rastlanan bu Türkçe kelimenin kaynaklarda kökeninin Farsça gösterilmesinin sebebini şu şekilde açıklamaktadır. Kelimenin yazımındaki ikinci elifin uzun okunmasından kaynaklı ise o Farsçanın yazım kurallarından dolayıdır. Uygur harfli metinlerde de Türkçe kelimelerde yazılan elif, vav ve ye'ler hiçbir zaman uzun okunmaz. Ancak Farslar ve Araplar elif, vav ve ye ile yazdıkları Türkçe sözcükleri de kendi imlâlarına göre uzun okurlar bu da karışıklığa neden olur. Türkçe *Çatun* olan kelimenin> Ar, Fa. *xātun* okunması örneğinde olduğu gibi (s. 260).

Tablo 3.1.8. dağar isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
dağar	23	%6,3
dağarcık	345	%93,7
İsimlerin Toplamı	368	%100
Toplam	368	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

dağar kelimesine TUD’da 23 kez rastlanmaktadır. *dağar* kelimesi *dağarcık* tabanında fosilleşmiştir.

“Bir ay sonra da bayram, bayağı bir zengin olursunuz **dağar** satarak” (TUD, 2003c).

“Cenk Bey, bu defterler hususunda sizin eski, yani yaşıınızdan kaynaklanan herhalde, bir eski bilgi **dağarınız** var. Evet. Dağarcığınız artık büyümüş, genişlemiş ve koca bir **dağar** haline gelmiş. Ve günden güne de geliyor Erdem Bey. Sizde bu **dağarlardan** çok var mı Cenk Bey? Var Erdem Bey” (TUD, 2003b).

3.1.9. daz

(Türkçe)

“Kel” (Tekin, 1998, s.230).

dazlak

“sıfat Başında saçlı olmayan (kimse, baş); daz” (TDK, 2011).

dazlak

“1. Başının tepesinde saçlı olmayan, başının tepesi çıplak, asla’, 2. Çıplak, âri, bürehne” (KT, 2019, s. 240).

dazlaklık

“isim Dazlak olma durumu” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Eski Türkçe *tazla-* (*tazlamak*) “kelleşmek” fiili olduğunu ve bu fiilin Eski Türkçe **taz** “kel” kelimesine Türkiye Türkçesi +**IAk** ekini alarak türemiş olduğunu belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

tāz: al-akra' [kel] (...) tazlādı **tazla-** [Kaşgarî, DLT, 1073]

Türkiye Türkçesinde,

ve başının öni **dazlak** ola[Mercimek Ahmed, Kâbusname terc., 1432]

Türkiye Türkçesinde,

damdazlak: çırçıplak [Maraş Türkmenleri lisanında] [Evliya Çelebi, Seyahatname, 1665]

“(Almanya'da) Neo-nazi serseri”

Almanya'da **dazlak** vahşeti [Cumhuriyet - gazete, 1994] (ayrıntılı bilgi için bkz.

<http://nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini için *dazla-* “saçlan dökülmek, kelleşmek” açıklamasını yapmaktadır. Kelime *daz* köküne sıfattan “bu gibi hâle gelmek” manasında fiil yapan **-la-** ekini alarak türemiştir. Kelimeyi barındıran “*Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer*” deyiminin bugün farklı manada olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki *dazla-* (*dazlamak*) fiili 'zor beğenmek' manasını taşımaktadır (s. 303/2).

Kelime ETDES’de *daz* (türevi: *dazlak*) “saçı kalmamış hâle gelen (baş), *dazlak*” açıklamalarıyla geçmektedir. Kelimenin yerel ağızlarda **dızlak** biçimiyle de geçtiği belirtilmektedir. ETDES’de kelimenin çağdaş Türk lehçelerinde “~ (Tat.) taz. – (Kzk.) taz, - (KKİp.) taz, -(Krg.) taz – (Nog.) taz, - (Alt.), (Sag.), (Koy.) tas, (Tuv.) tas” biçimleriyle kullanıldığından bahsedilmektedir (s. 133). Eski çağlardan beridir kullanılan kelime Orta Türkçede *tāz*, Eski Kıpçakçada da *taz* şeklinde kullanılmaktadır. ETDES (2020), bilimsel çalışmalarda da sıklıkla Moğolca *tar* ve *tarāqai* kelimeleriyle ilişkilendirilen kelimenin Yakutça *tarāgay* hâli Moğolcadan bu dile dâhil edilmiştir. Macarca *tar* Çuvaşça özelliklerini barındıran geçmişte kalmış bir Türk dilinden alıntı olduğu açıklamasını vermektedir (s.133).

- § Şol tazlak طلاق mel'unlar, Muhammed dini düşmanları kim sığır gibi yirler, ayu gibi kalkışurlar... (Tuh. Le. XV. 338)
- § ...Ve başının önü dazlak ola. (Kab. XV.)
- § Haşeng خشك [Fa.]: Dağ başı, yâni dazlak دازلک başı. (Şamil. XVI. 424)
- Dağ-ser دغ [Fa.]: Tazlak طلاق baş. Gayri yerde dahi isti'mâl olunur. (Nîmeti. XVI. 304)
- § İerad اجراء [Ar.]: Tazlak طلاق olmak ve çıplak olmak ve kavlak olmak. (Bab. XVI. 1, 441)
- § Teşa'ur تشعر [Ar.]: Tazlak طلاق yerde kıl bitüp kılınmak. (Bab. XVI. 2, 27)
- § Es-sak'â' الصقعا [Ar.]: Tazlak طلاق ki kel başı hatm. (Kdeb. XVIII. 137-1)
- § Dağ-ser دغسر [Fa.]: Başında kıl olmayan adam. Türki'de ana tazlak طلاق derler, bundan müfhem olan dağ lafza kılsız ve tüysüz mânasına imiş. (Tuhfe. Ş. XVIII-XIX. 344)
- § Asla' اصلع [Ar.]: Başı arkaya kadar kılsız; Türkçesi tazlak طلاق. (Kam. Os. XIX. 1, 120)
2. Üzerinde ot bitmemiş (yer).
- § El-emlesü الاملس [Ar.]: Üzeri düz ve tazlak طلاق ve taymek nesne. (Terceman. XV. 128-2)
- § Dağ دغ [Fa.]: Daz demektir. Meselâ başında kıl olmayan kişiye dağ-ser دغسر derler ve ot bitmeyen yere tazlak طلاق yer derler. (Deş. XVI. 177-2)
- § ...Tazlak طلاق sahradır. (K. B. XVI. 643)

Kelime Tarama Sözlüğü'nde (2018);

dazlak (tazlak)

“1. Saçsız, kel. 2. Üzerinde ot bitmemiş (yer).” biçimiyle geçmektedir.

Kelimenin Derleme Sözlüğü'nde (2019) “otsuz, tepe, çıplak arazi,” anlamıyla Isparta, Burdur, Kocaeli, Giresun, Malatya, Kayseri, Konya, Adana illerinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde “*taz:* kel” anlamıyla kullanılmaktadır (Tekin, 1998, s.230).

Karahanlı Türkçesinde “**tâz:** Dazlak; kel.” biçimiyle kullanılan kelimenin ayrıca “**tâz at:** Alacalı at. **tâz yer:** Çorak toprak. **tâz qöy:** Boynuzsuz koyun” biçimindeki kullanımları da bulunmaktadır. Kelimenin “**tazgırdı.** er başı tazgırdı: Adamın başı kelleşti. **tazardı.** tazardı neç: Bir şey çıplaklaştı, yalınlaştı. **tazlâdı.** ol anı tazlâdı: O, onu kel saydı.” biçimleriyle de kullanıldığı görülmektedir (Atalay, 1985, s.545). Harezmi Türkçesinde **taz** “kel” biçimiyle kullanılmaktadır (Ünlü, 2013b, s.574). Eski Anadolu Türkçesinde “*daz:* Tr. İ. (daz), “*dazlak;* çıplak (toprak)” biçimiyle kullanıldığı görülmektedir (Çitgez, 2018, s. 293).

Gülensoy (2007), kelimenin kökeni için daz “Kel, çorak” kelimesinden geldiğini bu kelimenin de Karahanlı Türkçesindeki taz (DLT) olduğunu belirtmektedir. dazlak “kel, tepesinde saç dökülmüş olan (kimse)” anlamını taşımaktadır. Kelimenin dazkır “yer adı”anlamı kullanımı da bulunmaktadır. Türkçeden Macarcaya **tar** “kel, saçsız” geçen kelimenin < tarbaka “kurbağa” (Kzk.) < tar+bāka =**Moğ.** tarbalci “akbaba” < tar ‘kel’ + balci ‘baş’ (=kel baş)’ varyantları da bulunmaktadır (s.270). *dazlak* “Saçsız, kel” kelimesi ET. *taz* köküne +**la** ve -**k** eklerini alarak türemiştir.

Tablo 3.1.9. daz isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
daz	-	%0
dazlak	246	%97,2
dazlaklık	7	%2,8
İsimlerin Toplamı	253	%100
Toplam	253	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

daz kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *daz* kelimesi *dazlak*, *dazlaklık* tabanında fosilleşmiştir.

“**tâz** at tawârçı bolmâs. Alaca atla yük taşınmaz” (Atalay, 1985, s. 545).

3.1.10. den

(Türkçe)

“İtina, itibar, saygı” (KT, 2019, s. 246).

denli (II)

sıfat

“Ağırbaşlı, sözleri ve davranışları ölçülü olan (kimse)” (TDK.2011).

denlilik

“isim Denli olma durumu” (TDK, 2011).

densiz

“sıfat Yakışksız ve saygısızca davranan (kimse)” (TDK, 2011).

den

“3. İtina, itibar, saygı. 4.Tecrübe” (KT, 2019, s. 246).

denli

“4. Sayılır, itibarlı, muteber” (KT, 209, s. 248).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için AD. denli “uslu, terbiyeli, doğru, namuslu (kimse)” (DS, s. 1426) anlamında olan kelimenin densiz kelimesinin aksi, bir yanlış ayırma örneği olduğunu belirtmektedir (s. 334/2).

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde “itina, itibar, saygı” anlamlarıyla kullanılmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde;

“terig **teñ**: İhtimal dâhilinde olan; doğru yer ve doğru zamanda gelişen bir şey.”

“**teñsizde** tegirmen turgursa yaragsızda yâr barîr: Yanlış yerde ya da yanlış zamanda bir değirmen yaparsan, o değirmen hiç olmayacak bir zamanda bozulur.” (Atalay, 1985, s. 550).

Eski Anadolu Türkçesinde Gökyay’a (2007) göre “sözleri davranışlarıyla orantılı olan, ağırbaşlı (kimse)” anlamında olan kelimenin doğru okunuşu *denlü* şeklindedir (s. 335).

Tablo 3.1.10. den isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
den	-	%0
densiz	98	%52,4
densizlik	89	%47,6
İsimlerin Toplamı	187	%100
Toplam	187	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

den kelimesinin TUD’da bağımsız kullanım örneklerine rastlanmamaktadır. *den* kelimesi *densiz*, *densizlik* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“**teñsizde** tegirmen turgursa yaragsızda yâr barîr: Yanlış yerde ve yanlış zamanda bir değirmen yaparsan, o değirmen hiç olmayacak bir zamanda bozulur” (Atalay, 1985, s. 550).

⁵Nişanyan (2007), kelimeyi “denk=Eski Türkçe teñ “eşit, eşdeğer, kadar (vın)”, tartı, yük anlamından yine **ET**. teñ : denge, denli, denk, denklem, densiz; deñiş-, deñişken; dene-, denetim, denek, deneyim, deney” açıklamalarıyla vermektedir. Ancak *densiz* kelimesinin kökündeki “itina, itibar, saygı” anlamlarına yer vermemektedir (s. 104).

3.1.11. dire-

(Türkçe)

“Dik kılmak, dikmek” (Nişanyan, 2022).

direk

isim

“1. Ağaçtan veya demirden yapılan uzun ve kalın destek. 2. isim, mimarlık Sütun.3. isim, mecaz Değerli, saygın, önde gelen kimse” (TDK, 2011).

direnç

“1. isim Dayanma, karşı koyma gücü; dayanırlık, mukavemet. 2. isim, fizik Bir nesnenin elektrik akımına karşı dayanma özelliği; mukavemet, rezistans. 3. isim, fizik Bir çevrime istenilen değerde ek direnç katmak için kullanılan düzen; mukavemet, rezistans” (TDK, 2011).

diremek

“Gerip sertlendirmek, kuvvetli basıp dayamak” (KT, 2019, s. 261).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Eski Türkçe *tire-* “dik kılmak, dikmek” fiilinden evrildiğini ve bu fiilin Eski Türkçe yazılı örneği bulunmayan **tirge-* biçiminden gelmiş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu biçimin Eski Türkçe *tirig* “canlı, diri” fiilinden Eski Türkçe bir ek olan **+(g)A-** ekini alarak türetildiğini belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

témir tiredi [demir destek koydu] [İyi ve Kötü Prens Öyküsü]

Eski Türkçede,

tiredi, tireşti, tirendi, tirkeşti (...) **tiregü** [direk], **tirek** [direk] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini *dire-* “bir şeyin ağırlığına dayanmak” fiilinden getirmektedir (392/2). Clauson’da (1972) kelimeyi ET. *tire-* “desteklemek” fiiline dayandırmaktadır (s. 533).

Kelime ETDES’de (2020) *direk* “1. ‘ağaçtan veya demirden yapılan uzun ve kalın destek’; 2. Sütun” açıklamasıyla yer almaktadır. Kelime Türkçe *dire-* “bir şeyi dikine koymak, durdurmak,

dayamak” fiilinden **-k** ekiyle türemiştir. Kelime Türkmen, Karakalpak, Özbek, Çuvaş, Tuva, Yakut gibi diyalektlerde ‘kavak’ olarak kullanılan *terek* biçimiyle ilişkilendirilemez (s. 142).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~direk (Az) 1. ‘direk’; 2. ‘dayanak, destek; yardım’, ~dîreg (Tkm) 1. ‘direk, destek’; 2. ‘destek, dayanak, dayak’, ~tîrek (Nog), ~tîrek (Kklp), ~tîrek (Krg)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde *tirämäk* “desteklemek, diremek” (Ahmet, 2009, s. 240) biçimiyle kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde *tiredi*. “ol qapug tiredi: O, kapıyı destekleyerek dikti.” Herhangi bir şeyi bir şeyle destekleyerek ya da bir yere yaslayarak dik tutmayı anlatmak için bu sözcük kullanılır” (Atalay, 1985, s. 569-570).

Harezmi Türkçesinde “dikmek” anlamından ziyade “*tir-* ‘dermek, toplamak’ (Ünlü, 2013b, s.594)” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde “*dir-* 1. Toplamak, dermek, biriktirmek, devşirmek. 2. Getirmek” biçimiyle kullanılmaktadır (Ciğa, 2013, s. 567).

Çağatay Türkçesinde “*tir-* (1) “dermek, toplamak” *tirmağ* “derleme, toplama, derme”, *tirmek* “toplama, derleme, derme”, *tir-*(2) “dayanmak, tahammül etmek” biçimiyle kullanılmaktadır (Ünlü, 2013a, s. 1133).

Gülensoy (2007), kelimenin kökenini *dire-* ‘Diremek’ fiilinden getirmektedir. Kelime ET. *dire-* fiilinden gelmektedir. ET. *tirmek* “dayak atmak, bir şeyi dikmek, direnç göstermek (x1)” anlamındayken *tir “güçlü, sağ, direnen sağlam,” anlamındadır. “*dire-* kelimesi, *direk* kelimesi , *direnç* kelimesi, *diri* kelimesi , *dirim* kelimesi, *dirlik* kelimesi ” ET. *tir kökünden türeyen kelimelerdir. ET ve OT’de *tir şeklinde bir isim kökü mevcut değildir. *dire-* <ET, OT. *tire-* “dayak atmak veya *direk* dikmek” anlamındadır. *Direk* <OT. *tîrek* “*direk*, *kavak*” biçimiyle kullanılmıştır. YT. *direnç* < ET *tire-ñç* biçimiyledir. YT.*dirim* “hayat anlamında olan kelime” < ? *dirimek <diri” türevleri de farklı köklerden meydana gelmektedir (s. 387).

Tablo 3.1.11. dire- isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
dire-	1	%0,1
direk	590	%36,8
direnç	989	%61,7
dirençlilik	20	%1,2
dirençsizlik	3	%0,2
İsimlerin Toplamı	1602	%99,9
Toplam	1603	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

dire- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *dire-* kelimesi *direk*, *direnç*, *dirençlilik*, *dirençsizlik* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Dolandı evin ortasında, gözlerini **diredi** üstüne Devrim'in. Yüzündeki renk cümbüşü ile al al olup solup gazeller gibi sarardı” (TUD, 1997).

3.1.12. gev-/kev-

(Türkçe)

“Çiğnemek, geviş getirmek” (Nişanyan, 2022).

geviş

isim

“Bazı hayvanların yutmuş olduğu yiyeceği ağzına getirip yeniden çiğnemesi” (TDK, 2011).

gevşek

“1. sıfat Sıkı veya gergin olmayan, gevşemiş olan. 2. sıfat, mecaz Cansız, hareketsiz, iradesiz. 3. zarf, mecaz İlgisiz, kayıtsız, ihmalkâr bir biçimde” (TDK, 2011).

gevelemek (gegelemek)

“1.Böcek veya hayvan) vurmak, sokmak, ısırarak. 2. Gagalamak” (KT, 2019, s.383).

Nişanyan (2022) kelimenin kökenini Türkiye Türkçesi *gev-* “çiğnemek, geviş getirmek” fiilinden getirmektedir ve kelime Türkiye Türkçesi +**AIA-** ekiyle türetilmiştir. Bu fiil Eski Türkçe aynı anlamda olan *kev-* fiilinden evrilmiştir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Türkiye Türkçesinde,

el-mers [Ar.]: parmağını ağzında **geveleyip** çiğnemek manâsınadır. [Asım Ef., Kamus-ı Muhit terc., 1810]

Türkiye Türkçesinde,

gevelemek: Sert şey **gevelemek**, ısıtır gibi yapmak [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için *gevele-* “bir şeyi ağızda dolandırmak; bir sözü ağızda dolaştırmak, yani açıkça söylememek” açıklamasını vermektedir. Ve kelimeyi *gev-* fiilinden getirmektedir. Kelime *gev-* fiiline verbum iterativum (tekrarlama) yapan ek olan **-ele-** ekini alarak türemiştir (s. 197/3).

Kelime Derleme Sözlüğü’nde (2019), “Bir şeyi çiğnmeden ağız içinde evirip çevirmek” anlamıyla geçmemektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde “**kewdi.** er sözüg **kewdi.** ‘Adam kekeledi.’ Bunun kök-anlamı tañçünü **kewdi.** “Iokmayı çiğneyip durdu, ama yutmadı” ifadesinde verilen anlamdır. **kewşedi.** tewe ot kewşedi: Deve geviş getirdi. **kewşek etmek.** ‘Güzel mayalanmış, iyi pişmiş ve besleyici ekmek.’ qurç neñ **kewşedi.** ‘Sert şey yumuşadı.’” biçimleriyle kullanılmaktadır (Atalay, 1985, s. 310-311).

Harezmi Türkçesinde “*keviş:* geviş. *kevşe-:* gevşemek” biçimleriyle kullanılmaktadır (s. Yüce, 1993, 140).

Gülensoy (2007) kelimenin kökenini *gev-* ‘gevme’ fiilinden getirmektedir. Kelime ET. ve OT. *kew-* (*kewmek*) biçimindedir. Tekin (1998) kelimenin <* *këb-* biçimini de vermektedir. Karşılığı ise kevek “saman” AH., MA. Kävük; OT. küvük < **käbük* (Räsänen, V 245) biçimindedir.

Kelime Anadolu ağızlarında gevçele- “yemeye içmeye çabalamak” (DS. VI, 2008); “gev-, gevle-, gevi-, gevşe-, gevşen-, gevşele-” biçimleriyle kullanılmaktadır (s. 367).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

“~gävälä- (Az.)” biçimiyle bulunmaktadır.

Tablo 3.1.12. gev- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
gev-	-	%0
gevşek	458	%73,4
gevşeklik	92	%14,7
geviş	74	%11,9
İsimlerin Toplamı	624	%100
Toplam	624	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

gev- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *gev-* kelimesi *gevşek*, *gevşeklik*, *geviş* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

tañcünü **kewdi**. “Lokmayı (ağzında) çiğneyip durdu, ama yutmadı” (Atalay, 1985, 310).

3.1.13. güre-/ küre-, kür

(Türkçe)

“Yiğitlenmek; yiğit” (Nişanyan, 2022).

güreş

isim, spor

“Belli kurallar içinde, güç kullanarak iki kişinin türlü oyunlarla birbirinin sırtını yere getirmeye çalışması” (TDK, 2011).

güreş [Galatı: güleş]

“Pehlivanların ve bazı hayvanların tutuşmaları, dövüşmeleri, birbirini yenmeye çabalamaları, musâra’a” (KT, 2019, s. 409).

güreşçi

“isim, spor Güreş yapan, güreşen kimse; pehlivan” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Türkçede *gürenç* veya *güreş* “kavga sporu” anlamına gelen kelimedenden evrildiğini belirtmektedir. Bu kelime Orta Türkçede *küren-* (*kürenmek*) veya *küre-* (*küremek*) “yiğitlenmek” fiiline Türkçe bir ek olan +**Iş** ekini alarak meydana getirilmiştir. Ayrıca bu fiil Eski Türkçede *kür* “yiğit, mağrur” anlamında olan kelimeye Türkiye Türkçesindeki +(g)A- eki getirilerek türetilmiştir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Kıpçakçada,

küreş: al-muşâra’a [güreşme] [Ebu Hayyan, Kitabu'l-İdrak, 1312]

Türkiye Türkçesinde,

gürenççi doğan ... gürenççi Müslim ... gürenççilik hıdmeti (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini için Meninski (1680) gibi *güreş I/AD. güleş II* (malum spor) (s. 4062) olan kelimenin Çağ. !! *kürâş* biçiminde olduğu açıklamasını yapmaktadır. Aynı açıklamayı Räsänen (1969) ve Sevortyan (1980) da yapmaktadır. Tietze kelimeyi “***güreş dut-**/**tut-** 'güreşmek' “*At koşmağ, kılıc oynamağ, oğ atmağ, kemend atmağ, süñü dutmağ, *güreş dutmağ* -bu dükelini öğrendi” (Ferec, 855/1451v, 91a). *güreş-güleş-* 'güreş tutmak' <Çağ. !! *kürâş.*” şeklinde açıklamaktadır (s. 311-312/3).

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Eski Uygur Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde;

“kür er: Soğukkanlı, yürekli, sarsılmaz adam.”,

“kim **kür** bolsa küwez bolür: Her kim yürekli ve sarsılmazsa, gururlanır.”,

“ol manga qâr **küreşdi**: “O, bana kar küremekte yardım etti” (Atalay, 1985, s. 335), Harezmi Türkçesinde “*küreş* güreş. *küreş-* güreşmek (Yüce, 1993, s. 154)”,

Eski Anadolu Türkçesinde **güreş-:** Fa. (güreş-), “İki kişinin çeşitli taklitlerle birbirinin sırtını yere yatırmaya çalışması; mücadelede bulunmak” (Çitgez, 2018, s. 165)”,

Çağatay Türkçesinde “*küreş* ‘güreş, pehlivanların savaşması’, *küreş-* ‘güreş yapmak, güreşmek’, *küreşçi* ‘güreş tutucu, pehlivan’, *küreşçilik* ‘güreşçilik, güreşme” (Ünlü, 2013b, s. 685) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için güreş 'Güreş' açıklamasını vermesinin ardından kelimenin ET. ve OT.küreş (DLT) <**küre-ş* biçiminde olduğunu belirtmektedir. Kelime Anadolu ağızlarında *güleş*, *güleş-* (DS, VI, 2191, 2219) biçimleriyle kullanılmaktadır. *güreş-* ['Güreşmek' kelimesi ET., OT. küreş- ~ körüş- (DLT) biçimindedir. Yine kelime Anadolu ağızlarında *güleş-* biçimiyle kullanılmaktadır (s. 397).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~küres (Sağ, Koyb.), ~küreş (DoğuT., Şor), ~koreş (Tat. > Çuv. Keréš), ~güreş (Kmk.), ~kürüs (Yak.), ~güleş (Ker. KrTS, s. 165), ~göreş (Krm.)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.13. güre- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
kür	3	%0,4
güre- /küre-	-	%0
güreş	814	%96,6
güreşçi	22	%2,6
güreşçilik	3	%0,4
İsimlerin Toplamı	842	%100
Toplam	842	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

güre-/küre- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *kür* kelimesine TUD’da 3 kez rastlanmaktadır. *kür* kelimesi *güreş*, *güreşçi*, *güreşçilik* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Doğu Türkçesi'nde küreşmek eylem adının kökü olan **kür** sözcüğünü burada ana dayanak alıyor” (TUD, 1996a).

“Yoksa Zeki Velidi Togan'ın dediği gibi Batı Türkçesi'nde "güreşmek" karşılığı olan Doğu Türkçesi'ndeki "küreşmek" sözcüğünün kökü olan "**kür**" (pehlivan-sırtı yere gelmez adam) sözcüğü mü bu sıfatı doğurmuştur?” (TUD, 1996b).

3.1.14. hun

(Farsça)

“Kan” (Atalay, 1985, s. 114).

hunhar

Farsça *hūnhvār* “1. sıfat Kan döken. 2. sıfat, mecaz Kasap” (TDK, 2011).

hunharlık

“isim Kan dökücülük, zalimlik” (TDK, 2011).

hunharlık

“Kan dökmekle doymayıp, seffâklık” (KT, 2019, s. 473).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Farsça *χūnχār* خونخوار “kan içici, gaddar, zalim” sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmektedir. Bu kelimenin Farsça *χūn* خون “kan” ve Farsça *χār* veya *χor* خوار “yiyen veya içen” kelimelerinin birleşiminden meydana geldiğini açıklamaktadır.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

hiddette **χūnχorlıkda** nişaneydi, hemîşe χalkı incidürdi [anonim] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökeninin Osm. *hun* 'kan' ile Fa. *hūn* kelimesinin aynı anlamda olduğunu belirtmektedir. Tietze kelimeyi *hunhorlık/hunhorlık* “kana susamışlık”: “*Hiddetde **hūn-chorlıkda** nişaneydi, hemîşe χalkı incidürdi” (Ferec, 855/1451, v. 70a) ve “*Begün **hūn-chorlığını** sitemkârlığını işitmişidüm, bilürdüm” (Ferec, 855/1451, v. 67b) örnek cümleleriyle açıklamaktadır (s. 502-503/3).

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde “*Hūn* (F) Kan (DH) (Atalay, 1985, s. 114). ‘Özi okub **hūn-** zerdab yuttı bolğay’ (Bice, 2022, s. 55)”,

Harezmi Türkçesinde “*Hūn-bekā* ‘diyet, kan pahası’ (kelimesinde geçmektedir) (Ünlü, 2013b, s. 236)”,

Çağatay Türkçesinde “*hūn* (<F.) “kan, öldürme”, *hūn -ı ciger* “çiğeri kanı”,

hūn-ı dil “kaygı, tasa”, *hūn bol-* “ölmek, öldürmek”, *hūn eyle-* “öldürmek” (Ünlü, 2013a, s. 485)” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Kelime “hunhar” kökünün üzerine isimden isim yapım eki olan **+IXk** ekini alarak türemiştir:
< hunhar+lık

Tablo 3.1.14. hun isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
hun	-	%0
hunhar	19	%19
hunharca	75	%75
hunharlık	6	%6
İsimlerin Toplamı	25	%25
Toplam	100	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

hun kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *hun* kelimesi *hunharca*, *hunharlık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“özi okub **hün**-zerdab yuttı bolğay Özü okuyup kan zehir yuttu” (Bice, 2022, s. 55).

“Kıyâmet âb-rûyığa kerek **hûn**- ı ciger kılşañ Kıyamet yüz suyuna gerek ciğerini kan eylesen” (Bice, 2022, s. 91).

3.1.15. kalaba

(Arapça)

“Çokluk, kalabalık” (Tietze, 2021, s.67).

isim, ağızlardan, “Arapça galebe Kalabalık” (TDK, 2011).

kalabalık

“1. isim Çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluğu. 2. isim Gereksiz, karışık şeyler topluluğu. 3. sıfat Sayıca çok” (TDK, 2011).

kalabalık

“Galebelik lüğatinin zebanzedidir” (KT, 2019, s. 574).

galebelik

“1. İzdiham, kesret, cemm-i gafir. 2. Gürültü, patırtı, şamata. 3. Etbâ’ ve haşem, maiyetinde bulunanlar. 4. Ahmâl ve eskâl; eşya, ağırlık veren şeyler” (KT, 2019, s. 364).

Nişanyan (2022) kelimenin kökeni için Türkiye Türkçesi galebelik ‘sayısal çokluk, üstünlük’ sözcüğünden evrildiğini ve bu sözcüğün Arapça galaba(t) غلبة ‘üstün olma, çokluk, kalabalık’ sözcüğünden türetildiğini düşünmektedir. Ayrıca "nispeten çok olma" anlamında iken güncel kullanımda görecelik vurgusunu kaybettiğini Galebelik yazımı 20. yy'a dek korunduğunu da dile getirmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

galebelik

galebelik vulg. kalabalık [Meninski, Thesaurus, 1680] (ayrıntılı bilgi için bkz.

www.nisanyansozluk.com).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için kelimenin ‘insan çokluğu, topluluk; izdiham’ açıklamasını verdikten sonra *galaba/galebe* köküne **-lık** ekini alarak türediğini belirtmektedir. Tietze kelimeyi kalabalık et- “gereksiz yere yer bırakmamak, doldurmak”: “* Allah aşkına kalabalık etmeyin!” (S.M. Alus, Akşam Gaz. 7.I.1942) cümlesiyle örneklendirmektedir (s. 67/4).

Kelime Tarama Sözlüğü’nde (2018) “*kalaba* sayıca çok” anlamıyla geçmektedir.

§ Yarındaşı bu kal'anın beyi kalaba كلبه leşkerle gelip yetişti.
(Ta. Sel. XV. 1, 20)

Kelimenin Derleme Sözlüğü’nde (2019) “kalabalık, pek çok” anlamlarıyla Isparta, Burdur, Bolu, Zonguldak, Maraş ve Hatay illerinde; “kalabalık, çokluk” anlamlarıyla Yozgat ilinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde Harezmi Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelime Eski Anadolu Türkçesinde *kalaba* Ar. (galebe), “Kalabalık, çok, pek çok” *kalabalık* Tr. i. (kalabalık), “Çok sayıdaki insanın toplaşmasından meydana gelen insan yoğunluğu; karışık, sayıca çok” (Çitgez, 2018, s. 402)” biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için *kalaba* kelimesinin halk dilinde kullanıldığını ve kalabalık kelimesinin de *kala-* ‘yığmak, sandığa koymak’ (DLT) köküne **+ma** ekini alarak türediğini belirtmektedir. *~kamak* (DLT) sözcüğünü de bu duruma örnek vermektedir. Yine *kalabalık* “fazla miktardaki insan cemaati” anlamındaki sözcüğün *kala-* “yığmak, sandığa koymak” köküne **-ba** ve **+lık** eklerini alarak türediğini belirtmektedir (s. 454).

Tablo 3.1.15. kalaba isminin fosil hâle gelme yüzdesi

KELİMELER	SIKLIK	ORAN
kalaba	1	%0,1
kalabalık	7056	%99,9
İsimlerin Toplamı	7057	%100
Toplam	7057	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

kalaba kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da 1 kez rastlanmaktadır. *kalaba* kelimesi *kalabalık* kelimesinin tabanında fosilleşmiştir.

“Askerden yeni döndü. Şoförlüğü zehir. Bakma susukluğuna. Ilgazlı? Ağzı **kalaba**. Somun pehlivanı” (TUD, 1993b).

3.1.16. karga-

(Türkçe)

“Lanetlemek” (Atalay, 1985, s. 404).

kargış

“isim, ağızlardan Beddua, alkış karşıtı” (TDK, 2011).

kargışlı

“sıfat İlençli” (TDK, 2011).

Tietze (2021), kelimenin kökeni için Derleme Sözlüğü’ndeki AD. *kargış/karış* “beddua, lanet” açıklamasını vermektedir. Kelimenin ET’de de *ķargış* biçimiyle aynı anlamda kullanıldığını Clauson’un (1972) da aynı görüşte olduğunu (s. 654) belirtmektedir (s. 129/4).

Kelime ETDES’de (2020) *kargı* “1. kamaş. 2. önceleri silah amacıyla kullanılan demirli ve sivri uçlu uzun sırık” açıklamasıyla yer almaktadır. Kelime eski dönem kaynaklarında da *kargu* ve *kargı* “kalın kamaş” açıklamasıyla geçmektedir. Kelimenin eski dönemlerde ok ve mızrak yapımı için kullanılmış olduğu dikkate alındığında ikinci anlamının il anlamından daha sonra gelişmiş olduğu düşünülmektedir. Çağdaş diyalektlerde *kargıya nayza* adı verilir. “(Tkm.) *nayza*, - (Krg.) *nayza*, - (KKİp.) *nayza*, -(Kzk.) *nayza* adı verilen bu adın dillere Farsçadan geçtiği bilinmekte ve Farsça adın da *nāy/nay* “kamaş” kökünden türediği bilinmektedir” (s. 263). Kelime Türkçede de *kargı* biçimiyle kullanım alanı bulmuştur.

Diyalektlerde 'silâh' anlamıyla kullanılan *kargıya* “süngü” de denmektedir. *Kargış* “beddua, ilenme, ilenç” anlamlarına gelen bir kelimedir. Orta Türkçede *kargış* “lânet, beddua, ilenme” biçiminin kullandığı görülmektedir. Kelime *kargı*- (~*karga*-) köküne -ş ekini alarak türetilmiştir. *karga*- “lanet etmek, beddua etmek” olarak Orta Türkçede kullanılan kelimenin *karga*- biçimi çağdaş diyalektlerde de geniş bir kullanım alanına sahiptir. Türkçede *kargı*- şeklinin geçtiği de bilinmektedir (s. 263).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~ *kargış* (Tat.), ~ *gargış* (Tkm.), ~ *kargış* (Kzk.), ~ *kargış* (Krg.), ~ *kargış* (Kaça)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Kelime Tarama Sözlüğü’nde (2018) “*kargu (kargı)*: Kamaş, kalın kamaş” biçimiyle yer almaktadır.

§ Tercüman bu haberi bir diraz *kargu* قارغو ile içeri vezire, ol dahi içeri beyine söyledi. (Cihan. XVI. 137)

§ Yera‘a عراة [Ar.], ney-i kelâne نى كلانه [Fa.]: Yoğun kamaş ki *kargu* قارغو. (Aks. XVII - XVIII. 146)

§ Nâl نال [Fa.]: Yedi mânası var... 4, *kargı* قارغى ta‘bir olunan kamaştır ki andan ok ve mızrak yaparlar. (Bürh. XVIII - XIX. 586)

§ Yera‘ عراة [Fa.]: Memlû, muhkem kamaşa denir Arabide kasab derler, bu nev‘ine Türkiide *kargı* قارغى ta‘bir olunur. (Bürh. XVIII - XIX. 636)

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Eski Uygur Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde;

“**ķarġa-** “lānetlemek (DLT III, KT)”,

“tengri anı **ķargādı:** Allah, onu lanetledi.”,

ķargāg. “Lanet; ilenç.tengri **ķargagıña** ilinme: Cenab-ı Hakk’ın lanetine uğrama” (Atalay, 1985, s. 404)”.
Harezm Türkçesinde “*ķarġa-* ‘beddua etmek, lanetlemek’. *ķarġıŝ* ‘beddua, lanet’ (Ünlü, 2013b, s. 290)”,

Eski Anadolu Türkçesinde “*ķarġu:* kargı, mızrak (Ciġa, 2013, s. 630)”, *ķarġu:* “. (*kargu/kargı*), kargı, ok ve mızrak yapımında kullanılan sağlam kamıŝ ” (DK, s. 530),

Çaġatay Türkçesinde *ķarġıŝ* “beddua, lanet; la’net, söġünç, sökünç, ilenç” (Ünlü, 2013a, s. 585) biçimleriyle kullanıldıġı görölmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin kökeni için *kargış* “beddua” açıklamasını vermekte ve kelimenin Karahanlı Türkçesinde de *ķarġıŝ* (DLT) biçimiyle kullanıldıġını belirtmektedir. Kelimenin ~*ķarġak*; *ķarġa-* arķa-; *ķarġaŝ-*; *ķarġana-*; *ķarġat-* gibi varyantları bulunmaktadır. Kelime *ķarġa-* “beddua etmek” köküne -ŝ ekini alarak türemiştir (> *kargış*). Kelime Anadolu aġızlarında *ķarġıç*, *karış*, *kargış*, *ķarvuŝ* *ķarkıŝ* biçimleriyle geçmektedir (s. 468).

Tablo 3.1.16. karga- fiilinin fosil hāle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
karga-	-	%0
kargış	11	%64,7
kargışlı	6	%35,3
İsimlerin Toplamı	17	%100
Toplam	17	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

karga- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *karga-* kelimesi *kargış*, *kargışlı* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“tengri anı **ķargādı.** Allah, onu lanetledi” (Atalay, 1985, s. 404).

“tengri **ķargagııa** ilinme. Cenab-ı Hakk’ın lanetine uğrama” (Atalay, 1985, s. 404).

3.1.17. kırmız

(Arapça)

“Küçücük bir cins böcekten çıkan ve güzel kızıl renk veren bir nevi boya” (KT, 2019, s. 648).

kırmızı

“Arapça kırmızî 1. isim Al, kızıl renk. 2. sıfat Bu renkte olan” (TDK, 2011).

kırmız

“Ar. Küçücük bir cins böcekten çıkan ve güzel kızıl renk veren bir nevi boya, lâl” (KT, 2019, s. 648).

kırmızı

“Kıpkızıl. Asıl kırmız rengine yani kızılın yalnız bir nevine mahsus iken, lisanımızda kızıl yerine geçip bu lügatı metruk halinde bırakmıştır” (KT, 2019, s. 648).

kırmızılık

“isim Kırmızı olma durumu” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Arapça ve Farsça *ķirmizî* قرمزی “canlı kırmızı boya” sözcüğüne dayandırmaktadır. Bu kelimenin Arapça ve Farsça *ķrmz* kökünden gelen *ķirmiz* قرمز “kırmızı boya veren bir böcek, koşnil” sözcüğünün +î ekiyle nisbet hali olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu kelime Sanskritçe *ķrmi* कृमि “kurtçuk, larva, böcek” sözcüğünden alıntı olduğunu ve bu kelimenin Hint Avrupa Anadili yazılı örneği bulunmayan *k’şmis “kurtçuk” biçiminden evrildiğini belirtmektedir. Kelime Batı dillerine Arapçadan geçmiştir. Geç Latince cremixile, İngilizce crimson “koşnil kırmızısı” Batı dillerine Arapçadan geçtiğinin örnekleridir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

İt: cremizi – Fa. & Tr: kremizi[Codex Cumanicus, 1303]

(ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini **kırmızı** “kızıl” açıklamasıyla vermekte ve kelimenin Fa. veya Ar. *ķirmizî* ile aynı anlamda olduğunu ve *ķirmiz* “kırmızı boya yapımında yararlanılan bir tür

böcek “<Sansk. kwrmi (böcek) anlamındadır” köküne isimden isim türeten -î ekini alarak türediğini belirtmektedir (s. 257/4).

Kelime Tarama Sözlüğü’nde (2018) “*Kırmız*: Kırmız böceği.” biçimiyle geçmektedir.

§ *Dupa* دوبا [Fa.] : Kırmız قرمز dedikleri kurtağızdır ki bellut ağacında mütekevvin olur begayet kerihü’r-rayihadır, annla ibrişim boyarlar bir cüz’ü on cüz’ ibrişime kâfidir. (Bürh. XVIII - XIX. 283)

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Harezmi Türkçesinde “Codex Cumanicus’da kırmızı anlamıyla”,

Eski Anadolu Türkçesinde “*kırmızı*: Ar. İ. (kirmizî), Al, kızıl renk; bu renkte olan” (Çitgez, 2018, s. 519).

Çağatay Türkçesinde “*kırmız* (1) (<Fa.) kırmız adındaki böcekten çıkarılan parlak ve al renkteki boya”, “*kırmız* (2)kırmızı , hamrā, kırmızı (2), kızıl, kıya, nār (1),ruzan, sürh”, kırmız (3) “kızıl hastalığı”, kırmızı (1) “kırmızı bitkisi”, kırmızı (2) “kırmızı renk” (Ünlü, 2013a, s. 626) biçimlerine rastlandığı görülmektedir.

Tablo 3.1.17. kırmız isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
kırmız	3	%0,1
kırmızı	7733	%99
kırmızılık	75	%0,9
İsimlerin Toplamı	7811	%100
Toplam	7811	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

kırmız kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da 3 kez rastlanmaktadır. *kırmız* kelimesi *kırmızı*, *kırmızılık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Kırmızı: Kanatlarından kırmızı renk çıkarılan cochnile böceğinin adı olup bu renge **kırmız** böceğine ait manasında, buradan galat olarak da bu çeşit renklerin tümüne kırmızı adı verilmiştir” (TUD, 2006b).

“Yani, beyaz ile beyazımsı arasındaki sınır, **kırmız** ile kırmızımsı arasındaki sınır belli ve net değildir; birinden diğerine sürekli kesintisiz bir geçiş vardır; bu bir oluştur; geçişler süreklilik gösterir” (TUD, 2008).

3.1.18. kuz

(Türkçe)

“sıfat, eskimiş Gölgede kalan (yan)” (TDK, 2011).

kuzey

“1. isim Sağını doğuya, solunu batıya veren kimsenin tam karşısına düşen yön, dört ana yönden biri, şimal, güney karşıtı. 2. isim Bulunduğu noktaya göre kuzeyde kalan yer. 3. isim, denizcilik Yıldız” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Eski Türkçe *kūz* “güneşsiz yer, gölge” sözcüğünden getirmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede

ķūz taĝ [dağın güneş görmeyen ve gölge olan tarafı] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini Clauson (1972) gibi “*kuz*; dağın kuzey tarafındaki, güneşi az gören yanı (AD.)” şekliyle açıklamakta ve kelimenin ET. *ķuz* ile aynı anlamda olduğunu belirtmektedir (s. 419/4).

Kelime ETDES’de (2020), “*kuz* gölgede kalan (yan)” açıklamasıyla yer almaktadır. Kelime ağızlarda *guz* 'güneş almayan yer' olarak kullanılmaktadır. Kelime kuzey < kuzay “1. güneşi görmeyen yer; 2. dört ana yönden biri, şimal” anlamlarını taşımaktadır. Kelime yerel ağızlarda “*kuzay* güneşi almayan yer, *guzay* güneş görmeyen yer” olarak da geçer. Kullanım alanı geniş olmayan *kuyaz* biçimi ise göçüşme sonucunda oluşmuştur. Kelime Türkmencede *guzay* “dağın,

yapının gölgede kalan yanı” biçimiyle kullanılmaktadır. “Güneş görmeyen yer” anlamındaki kelime *kuz* köküne **-ay** eki alarak türemiştir (s. 340-341).

Deny (1937/1938) kelimenin Eski Türkçede *kuz* biçimiyle, Orta Türkçede *kuz* “güneş almayan taraf”, Eski Kıpçakçada da *kuz* biçimiyle geçtiğini dile getirmektedir (s. 295-312).

Eren (2020), “*kuytu gün ışığını görmeyen yer ve kuytak çukur, kuytu yer*” biçimleriyle birleştirilen kelimenin Türkçe *kuz'daki* -z'nin -y'ye dönüşmesini Eski Türkçe -δ temelinde açıklanmasını düşündürücü bulmaktadır. Ayrıca Eren (2020), Deny'nin Türkçe yaz printemps (aslen 'été') ve yay şekillerini de şahit olarak vermesini ilginç bulmaktadır (s. 340).

Kırgızca *kuz* “derin yar, deprem sonunda oluşmuş yarık, dağ eteklerinde kenarları dik yarık” yerine de kullanılan *kuy* (veya *kurguy* veya *cerguy*) türevleri de dikkat çekici misaldir. Türkçede de bunun gibi daha pek çok örnek bulunmaktadır. Kelime Kazakçada *kuz* “sarp kaya; kaya” olarak kullanılmaktadır.

Deny (1937/1938), kelimenin “yerel ağızlarda kullanılan *kuzay* (> *kuzey*) biçimi, dil inkılabı yıllarında kültür dilimizde *dört ana yönden biri, şimal* olarak yerini aldığını” belirtmektedir (s. 295-312).

Kelime Tarama Sözlüğü'nde (2018), “*Kuz: Güneş görmeyen serin yer.*” biçimiyle yer almaktadır.

Her kim ki yakılmaya bir güneşin odunda Bir kuzda قوزده ياتا کار تک سايوانا گيليمز اول (<i>Kadı XIV. 167</i>)	
§ Nisrim نسریم [Fa.]: Kuz قوز yer. (<i>Miftah. XV. 136</i>)	
§ El-ekikü الاكيك [Ar.]: Yel ve kuz قوز olmayıp dahi ısıcağı katı olan güne derler. (<i>Terceman. XV. 114</i>)	
§ Nesir نسر [Fa.]: Kuz قوز yer ki güneş dokunmaz ola. (<i>Ni'meti. XVI. 602</i>)	
§ Nesrem نسریم [Fa.]: Kuz قوز yer ki güneş dokunmaz. (<i>Ni'meti. XVI. 602</i>)	
§ Nesrem نسریم [Fa.]: Ol yer ki kuz قوز ola. (<i>Şamil. XVI. 521</i>)	
§ Nesirem نسریم [Fa.]: ... Ve kuz قوز, ya'ni gün dokunmaz. (<i>Caf. XVI. 165-1</i>)	

Kelime Derleme Sözlüğü'nde (2019), *Kuz:* “1. Soğuk, güneşe bakmayan yan. 2. Nemli, ıslak yerler.” anlamlarıyla yer almaktadır.

Kelimeye Eski Uygur Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde ve Eski

Anadolu Türkçesinde ‘kuzey’ biçimiyle rastlanmamaktadır.

Kelimenin Orhon Türkçesinde *Kuz* “bir dağın kuzey yamaçları” (Tekin, 1998, s. 305),

Karahanlı Türkçesinde “*ķuz. ķuz tāg*: Dağın güneş almayan, gölgede kalan tarafı” (Atalay, 1985, s. 458), Çağatay Türkçesinde “*ķuzay* güneş uğramayan yer, kölge” (Ünlü, 2013a, s. 678) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *Kuz* ‘Gölgede kalan (yan)’ açıklamasını vermekte ve kelimeyi “*ET., OT. kuz* güneş görmeyen yer, gölgeli yer ; arka, kuzey, dağ sırtı” (DLT) kökenine dayandırmaktadır. Kelime Anadolu ağızlarında *guz, guzey, guzay, guzyer, guzgeçe* “gölgelik, güneşi görmeyen taraf” biçimleriyle geçmektedir. Kelime *~kuz* (Kırg.), *kuz* (Kzk.), *kuy, kurguy* (Kırg.), Moğ. *koyi(n) < *kori(n). kuzey* biçimleriyle lehçelerde kullanılmaktadır. Kelime *ET., OT. ķūz* “güneş görmeyen yer, gölgeli yer” (DLT) köküne **+ay** ekini alarak türemiştir [<kuzagl (< *kuz+a-ğl)] (s. 585).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “*~kuzaky yan* (Tuv.), *~kuzay* (Çağ.), *~kuzey* (Az.), *~kozan* (SUyg.), *~kuz-ov* (Az.), *~kozay* (Çağ.), *=tündük* (Kırg.), *~tönyak* (Tat.)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.18. *kuz* isminin hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>kuz</i>	-	%0
<i>kuzey</i>	8617	%100
İsimlerin Toplamı	8617	%100
Toplam	8617	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

kuz kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *kuz* kelimesi *kuzey* kelimesinin tabanında fosilleşmiştir.

“**ķuz** tāg: Dağın güneş almayan, gölgede kalan tarafı” (Atalay, 1985, s. 458).

“Yarkayı köyünün **kuz** yanında, bir tarlanın içinde, eskilerden kalma, sağlamca bir yapıdır” (Baykurt, 1961, s. 154).

3.1.19. ob-

(Türkçe)

“Yutmak, hüpürdeterek içmek” (Atalay, 1985, s. 375).

obur

“1. sıfat Gereğinden fazla yemek yiyen, doymak bilmeyen (kimse). 2. sıfat, mecaz Herhangi bir şeyi aşırı ölçüde kullanan, çok fazla ve hızlı tüketen; harın” (TDK, 2011).

obur

“Doymaz, çok yer, yemek hususunda tamahk r, pis boğaz” (KT, 2019, s. 937).

obruk

“1. isim Yer altı suyunun karbondioksit ile birleşimi sonucu oluşan karbonik asit nedeniyle toprağın  okmesi sonucu oluşan derin çukur. 2. isim İçinde su biriken çukur yer, doğal kuyu. 3. Yüksek dağlarda yazın bile karı erimeyen mağara. 3. isim Yüksek dağlarda yazın bile karı erimeyen mağara. 4. sıfat, matematik, fizik İçbükey. 5. sıfat çukurları olan, engebelik. 6. sıfat çok yemek yiyen, çok iştahlı (kimse)” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022) kelimenin kökeni için Farsça *awb r* “gürültü ile çiğneyen, yalayıp yutan” kelimesinden alıntı olduğunu ve Ahmed Vefik Paşa’nın sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Ayrıca bu hipoteze yönelik Dil Devrimi’nde türevlerinin yapıldığını Çekçe “*up r*”, Tatarca “*ub r*”, Rusça “*up r*”, Bulgarca ve Sırpça “*vab r*” insan kanını emen efsane canavarı biçimlerinin bir Türk dili aracılığıyla Fars mitolojisinden alınmış olabileceğini düşünmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

vampir

“meger obur demek seh r c d lara derlermiş” [Evliya Çelebi, Seyahatname, 1665]

... Çok yiyen

obur: Doymaz [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876] (ayrıntılı bilgi için bkz.

www.nisanyansozluk.com).

Tietze (2021) kelimenin kökeni hakkında “gereğinden fazla yemek yiyen, doymak bilmeyen” açıklamasını vermektedir (s. 242/5). Ayrıca kelimenin ‘hortlak’ anlamı için pek çok Slav dilinde karşımıza çıkabilen *upır* ilgisıyla kelimenin nihayetinde *ob-/op-* fiilinin bir türevi olarak Slav dillerine geçen bir kelime olmasının, onun izini az koruyan Türkçe bakımından o kadar da önemli görünmediğini belirtmektedir (s. 241/5).

ETDES’de kelime (2020) *obur* “haddinden fazla yemek yiyen, doymak nedir bilmeyen (kimse)” açıklamasıyla geçmektedir. Kelime yerel ağızlarda “*sinde yatan ölü*” olarak da geçmektedir. Kelime lehçelerde “-Nog obır, -Çuv vupăr, -Tat. ubır, ~ Krg obur, -Kzk obır” biçimleriyle kullanılmaktadır. ETDES’de (2020), kelimenin “İçine çekmek, emmek kökünden geldiği düşünülen *op-* fiili Türk diyalektlerinde de kullanılır ve Rusça *upyr* biçiminin de Türk diyalektlerinden alındığı belirtilmektedir. Kelime *op-* köküne **-(u)r** ekini alarak türemiştir (s. 382).

Kelimeye Tarama Sözlüğü’nde rastlanmamaktadır.

Derleme Sözlüğü’ne göre (2019) “*obur (II)* ‘Hortlak’ anlamıyla Rize ilinde; **obur**

“Sinde yatan ölü” anlamıyla Rize ilinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde; “< * öpur [<*öp- ~ öp- ‘hüpürdeterek içmek’ (DLT); yutmak’] “**öpdı**. mün **öpdı**. Çorbayı yudumladı” (Atalay, 1985, s. 375) biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için *obur* “haddinden fazla yemek yiyen, doymak bilmeyen (kimse)” açıklamasını vermekte ve kelimenin kökenini Karahanlı Türkçesine dayandırmaktadır: < * öpur [<*öp- ~ öp- ‘hüpürdeterek içmek’ (DLT); yutmak’]. Kelime *öp- köküne **-(u)r** ekini alarak türemiştir. Kelime Anadolu ağızlarında *obur* “boğazına düşkün” anlamıyla kullanılmaktadır (s. 610).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~obur (Kırg.), obır (Nog., Kzk.), oburu açık (Özb.), opkur (Uyg.), ubır (Bşk., Tat.: “efsanevi yaratık”), =opkan (Uyg.), vupăr (Çuv.)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.19. ob- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
ob-	-	%0
obur	79	%48,5
oburluk	67	%39,9
obruk	17	%11,6
İsimlerin Toplamı	163	%100
Toplam	163	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

TUD'da kelimenin bağımsız kullanım örneklerine rastlanmamaktadır. *ob-* kelimesinin *obur*, *oburluk* ve *obruk* kelimelerinin tabanında fosilleştiği görülmektedir.

“mün **öpdi**. Çorbayı yudumladı” (Atalay, 1985, s. 375).

“ol maña mün **öprüşdi**. O, benim çorbayı yudumlamama yardım etti” (Atalay, 1985, s. 376).

3.1.20. ög/ök

(Türkçe)

“Anne” (Tietze, 2021, s. 328-329).

öksüz

“1. sıfat Anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk). 2. sıfat, mecaz Kimsesiz” (TDK, 2011).

öksüzlük

“1. isim Öksüz olma durumu. 2. isim Kimsesizlik” (TDK, 2011).

öksüz

“Göğüs demek olan <ök>ten yani kendisini der-âgûş edecek veya meme verecek kimsesi olmayan yetim, bîkes” (KT, 2019, s. 953).

öksüzlük

“Yetimlik, bîkeslik” (KT, 2019, s. 953).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Eski Türkçe *ögsüz* “1. akılsız, 2. annesiz” sözcüğüne dayandırmaktadır. Bu kelimenin Eski Türkçe *ög* “1. akıl, 2. anne” sözcüğünden Eski Türkçe +**sIz** ekiyle türetildiğini ve "akılsız" ve "annesiz" anlamında iki ayrı sözcük varsayıldığı ancak metinlerde bu ayrımın net olmadığını belirtir. /s/ ünsüzüne bitişme nedeniyle ötümsüzleşme görüldüğüne de ekler.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

“**ögsüz ögi** kaşsız kaş sız boltuğuz [anasızın anası babasızın babası sız oldunuz]” [Uygurca Budist metinler, 1000 yılından önce]

Eski Türkçede,

“**ögsüz**: al-ḥayrān [[şaşkın; aslı akıl ve fetanet anlamına gelen '**ög**' sözcüğünden türer.]]” [Kaşgarî, Divan-i Lügati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökeni için Meninski (1680) ve Eren'in (1999) *öksüz* “anasız, annesi ölmüş çocuk” (s. 532; s. 314-316) açıklamalarını vermekte ve Clauson'un (1972) kelimenin ET. *ög* 'ana' köküne -**süz** ekini alarak türediği görüşüne değinmektedir. Tietze kelimeyi “Ol kızcuğaz erişmedin ere varmadın ölmüş. Dermândeligi deminde vaşîyet etmişmiş ki "Bu benüm cihâzımı bir **öksüz** kıza vèreler, başa sebab-i rahmet ola " demişmiş” (Ferec v. 59a) cümlesiyle örneklemektedir (s. 328-329/5).

Kelime ETDES'de (2020) *öksüz* “anası ölmüş olan (çocuk)” açıklamasıyla yer almaktadır. Buna ek olarak Eski Türkçede *ögsüz* biçimiyle kullanılan kelimenin Orta Türkçede *ögsüz* şeklinin geçtiğini kelimenin Eski Kıpçakçada da *öksüz /öksüs* olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Kıpçakçadan itibaren **g** harfinin -sXz ekinin etkisiyle ötümsüzleştiği görüldüğü açıklaması da verilmektedir. Kelimenin bugünkü diyalektlerde -g-'li biçimi bulunmamaktadır. Egorov (1964) “kelimenin Eski Türkçede *ana* olarak kullanılan *ög*'den geldiğinin açık olduğunu dolayısıyla kelime *ög* köküne -süz ekini alarak türediğini” belirtmektedir (s. 235). Kelime Çuvaşçada “tälâx öksüz” olarak kullanılır (s. 397).

Kelimeye Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Orhon Türkçesinde “*ög* anne, üvey anne (Tekin, 1998, s. 108)”, Eski Uygur Türkçesinde “*ög* 1. Anne. 2. Zeka, akıl. 3. Bir çiçek nevi (Caferoğlu, 1968, s. 146)”, Karahanlı Türkçesinde “*ögsüz*. Öksüz; şaşkın. Bunun kök-biçimi *ög*: anlayış’tan türeyen *ögsüz*’dür. *ög*. Anlayış. Anlayışlı ve olgun, yaşlı kimselere verilen bir unvan olan *öge* buradan gelir” (Atalay, 1985, s. 369, 371), Harezmi Türkçesinde “*ög*; akıl (Yüce, 1993, s. 165)”, Eski Anadolu Türkçesinde “*ög*; akıl, zihin. *öksüz*; öksüz. “*öksüz*: Tr. (öksüz), anası ölmüş ya da anne ve babası ölmüş olan (çocuk); kimsesiz”, *öksüzlük*: Tr. (öksüzlük), “Öksüz olma durumu; kimsesizlik” (Ciğa, 2013, s. 674) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *öksüz* “annesi ölen veya anne ve babası ölen (çocuk)” açıklamasını vermekte ve kelimenin kökeninin ET., OT. *ög* ‘anne’ (DLT) kelimesinden geldiğini ve kelimenin +süz eki alarak türediğini belirtmektedir (EUTS, s. 148). Kelime Anadolu ağzlarında; *öksüzce*, *öksüzçe*, *öksüzdere*, *öksüzçiğdemi*, *öksüzizğne*, *öksüzdoyuran*, *öksüzle*, *öksüzöğlan*, *öksüzlersofrası*, *öksüpalan*, *öksüzöğlançiğdemi*, *öksüzsergen*, *öksüzyamalağı*, *öksüztakkası* (DS. IX, s. 3326-3327) biçimleriyle kullanılmaktadır (s. 657).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “*ÖK~ÜK* ‘ana’ ~+ xiz (Bşk.), ~+süs (Şor, Kaça), ~*ÖG* (<*ök) +süz (Uyg.), ~+siz (Nog., Tat.), ~+süz (Çağ., TT., Kırg., Krm., KarT.), ~*üsküs* ~ *üşkes* (Şor), ~ *TÄL* [(> tul > dul)] *ÄX* (Çuv.) [-x<k ‘küçültme eki’]” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.20. *ög* isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>ög</i>	-	%0
<i>öksüz</i>	489	%94,9
<i>öksüzlük</i>	26	%5,1
İsimlerin Toplamı	515	%100
Toplam	515	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

ög kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *ög* kelimesi *öksüz*, *öksüzlük* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Ne kim dir şehe Nev-bahâr işidür
Dir **öginde** görsem nice kişidür”

“Şah, her ne anlatırsa Nevbahâr bunları dinler; bunun kim olduğunu görsem diye zihninden geçirir” (Ciğa, 2013, s. 97).

“**Öginde** didi bu yigit gördüğü
Kime kim ire gönlini virdüğü”

“Zihninden rüyamda gördüğüm, bana âşık olan yiğit budur, dedi” (Ciğa, 2013, s. 98).

3.1.21. öt-

(Türkçe)

“Geçmek” (Tietze, 2021, s. 352).

öte

“1. isim Konuşanın temel olarak aldığı bir şeyden daha uzak olan yer veya şey; mavera, beri karşıtı. 2. isim Bir şeyin arkadan gelen bölümü. 5. isim Dış” (TDK, 2011).

öte

“o ism-i işâretiyle mekân beyan eden te yahut ta edatından mürekkep. Ç: ota. 1. Uzakta, uzakça, mahallin ba’îdine işaret içindir, karîbine işaret olan beri mukabili. 2. Daha uzak, daha ileri olan yer. 3. Bir şeyin arkasında bulunan, mavera” (KT, 2019, s. 959).

Nişanyan (2022) kelimenin kökeninin “Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi öt- “(öteye) geçmek” fiilinden Türkiye Türkçesi +A ekiyle türetildiğini, aslında yaygın bir kelime olduğunu ve Anadolu ağızlarında yakın zamana kadar yaşayan *öt- (ötmek) geçmek* fiilinden zarf olduğunu belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

öte berü: *Ulto citroque* [şurada burada] ... öte gün ... ötesi ... öte yaka [Meninski, Thesaurus, 1680] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için EO. *öt-* “geçmek, nüfuz etmek, aşmak” açıklamasını vermekte ve kelimenin ET. *öt-* ile aynı anlamda olduğunu belirtmektedir (s. 352/5).

Kelime Tarama Sözlüğünde (2018) “ayrı, sonunda, öbür taraf, sonra, ondan sonra, ileri, başka, fazla, ziyade, aşırı, uzak” anlamlarıyla geçmektedir:

İcazet ben kuluna ver gideyim Varuben onları hep cem'edeyim Şehinşah etti kim destur vereyim Öte ne vakt gelirsin bileyin	(Dah. XIV. 58)
§ Sizin içinizde ol münafıkların gözcüleri ve casusları vardır ki sizden ne hâl olursa olar işideler, öte ٻوٽل müşriklere haber ulaştırırlar.	(Leys. Ar. XV. 526)
§ Elinde dünyacığımı çürüttesin, fakir olasın, öte ٻوٽل biregü- lere muhtaç olasın.	(Müz. XV. 92)
2. Öbür taraf, ileri.	
Eğer ay ise nite bindi ata Peri ise pes nite kaçmaz öte ٻوٽل	(Süh. XIV. 193)
Anı göndürüben uzattı öte ٻوٽل Şah öptü gözünden ü bindi ata	(Süh. XIV. 58)
Eğer yüz kişi dört gün ok atadı Öte geçmeyişi aşa hatadı	(Süh. XIV. 132)
Bu şar issinin oğlu Kaytas, ata Binip geldi geçti kamuda öte	(Süh. XIV. 198)

Derleme Sözlüğüne (2019) göre ise kelimenin “*öte* anlamıyla Diyarbakır ilinde, “*öte*; diğer taraftan, sabah karanlığında” anlamıyla da Erzurum ilinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde “*ötmäk* ‘geçmek’”, Harezmi Türkçesinde “*öt-* III geçmek, sürümlü olmak (Yüce, 1993, s. 167)”, Eski Anadolu

Türkçesinde “*öt-*: Tr. Fa. (öt-), geçmek, aşmak, delmek veya ötmek” (Ergin, 1997, s. 246), Çağatay Türkçesinde *öt-* “geçmek, aşmak” (Ünlü, 2013a, s. 879) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için *öt-* “ölmek” anlamındaki kelimenin halk dilinde, kelimenin ‘geçmek’ < *ö:t- anlamıyla da ET., OT.’de kullanıldığını belirtmektedir. Kelime Anadolu ağızlarında *öt-* “yemek, turşu, pekmez vb. yiyecekler ekşime” biçimiyle kullanılmaktadır. Kelime lehçelerde ~*öt-* (Yak.), *öt-* (ötködiy ‘geçilebilir’; ötküş ‘geçiş yeri’; ötkür-; ötpös ‘körleşmiş’), ~Moğ. nöğçi- ‘geçmek; ölmek’ (Poppe) kullanılmaktadır (s. 674). Kelime *öt-* “bir yere geçmek” köküne -e fiilden ad türeten eki alarak türemiştir (s. 675).

Tablo 3.1.21. *öt-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>öt-</i>	-	%0
<i>öte</i>	9622	%57,4
<i>öteki</i>	7155	%42,6
İsimlerin Toplamı	16777	%100
Toplam	16777	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

öt- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD'da rastlanmamaktadır. *öt-* kelimesi *öte*, *öteki* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Birer gevher ellü elinde dutar
Ki her biri nûrı güneşden **öter**”

“Her biri kendi elinde birer mücevher tutar ki her birinin ışığı güneşten öteye geçerci
(güneşten daha parlaktı)” (Ciğa, 2013, s. 283).

3.1.22. perva

(Farsça)

“Korku, çekinme, vazgeçme” (Nişanyan, 2022).

isim, (perva:), Farsça pervā

“Çekinme, sakınma, korku” (TDK, 2011).

pervasız

“1. sıfat Çekinmez, sakınmaz, korkusuz (kimse); biperva. 2. zarf Çekinmeden, sakınmadan, korkmadan; biperva” (TDK, 2011).

pervasızlık

“isim Sakınmama, korkusuzluk” (TDK, 2011).

pervasızlık

“1.Korkusuzluk, ihtirarsızlık. 2. Kayıtsızlık, mübâlâtsizlik” (KT, 2019, s. 978).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Farsça *parvā* پروا “korku, çekinme, vazgeçme” sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

“Per döküp pervâne-veş **pervāsı** oldur ‘arz ide” [Ömer b. Mezîd, Mecmuatü’n-nezâir, 1437] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini Fa. *pervā* (J. Redhouse 2006 s. 444) ile aynı anlamda olan *pervā* “endişe, çekinme, sakınma” kelimesinden getirmektedir. Tietze kelimeyi “*Ol yigit gördi ki bu yigit gendü hālına meşgul-dür, ta’âm yemek **pervāsında** degül Sofra-sın getürdi <Fazluḡ> ḡatına getürdi, gendü Fazluḡ yanına oturdı” (Ferec v. 18a) cümlesiyle örneklendirmektedir (s. 451/5).

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Karahanlı Türkçesinde “*pervā* (Fa.) korku, çekingenlik (DH)” (Atalay, 1985, s. 225), Eski Anadolu Türkçesinde “Per döküp pervâne-veş **pervāsı** oldur ‘arz ide” [Ömer b. Mezîd, Mecmuatü’n-nezâir, 1437] biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.

Çağatay Türkçesinde “*pervā(y)* (<Fa.) “korku, çekinme” *pervā(y) eyle-* “korkmak, çekinmek”, *pervā(y) kıl-* “çekinmek, korkmak”, *pervā(y) kıлма-* “önemsememek, ilgilenmemek” (Ünlü, 2013a, s. 894) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Kelime *perva* köküne +sXz ve lXk eklerini alarak türemiştir:

➤ *perva*+ sız+ lık

Tablo 3.1.22. *perva* isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>perva</i>	-	%0
<i>pervasız</i>	103	%62,4
<i>pervasızlık</i>	62	%37,6
İsimlerin Toplamı	165	%100
Toplam	165	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

perva kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *perva* kelimesi *pervasız*, *pervasızlık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Ol yigit gördi ki bu yigit gendü hālına meşgul-dür, ta’âm yèmek **pervāsında** degül. Sofra-sın getürdi <Fazluñ> kıatına getürdi, gendü Fazluñ yanına oturdı” (Ferec v. 18a).

3.1.23. sanç-

(Türkçe)

eskimiş

“Saplamak, batırmak” (TDK, 2011).

sancak

“1. isim, askerlik Çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak. 2. isim, denizcilik Gemilerin sağ yanı. 3. isim, tarih Osmanlı yönetim teşkilatında ilden küçük, ilçeden büyük olan, bir beyin veya hanedan mensubunun idaresine verilen yönetim birimi; mutasarrıflık, liva” (TDK, 2011).

sancı

“isim İç organlarda batar veya saplanır gibi hissedilen, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı; buru, buruntu” (TDK, 2011).

sançmak

“1.Saplamak, sokmak, batırmak. 2. Yere dikilmek, rekzetmek. 3. Vurup geçirmek” (KT, 2019, S. 1040).

Tietze (2021), kelimenin kökeni için *sanç-* “batırmak, saplamak, sançmak” açıklamasını vermekte ve kelimeyi ET. *sanç-* “mızrakla delmek” fiiline dayandırmaktadır. Tietze kelimeyi “*Çelengleri paşa kendi elleriyle başlarına **sançdı**. (R. Dankoff, 2004, s. 236). *Gâziler fâriğ oldılar. Hemân kim irdi gönderin çevürdi hânı **sancdı**, tîz hânun üzerine çadır dutdılar” (F. Giese, 1929 [890/1485], s. 58) cümleleriyle örneklendirmektedir (s. 136-137/6).

Kelime Orhon Türkçesinde “*sanç-* mızraklamak (Tekin, 1998, s.109)”,

Eski Uygur Türkçesinde *Sançılmaq* “vurulmak”. *Sançışmaq* “vuruşmak”. *Sançitmaq* “delinmiş olmak”. *Sançmaq* “sançmak, delmek” (Caferoğlu, 1968, s. 196),

Karahanlı Türkçesinde;

“ol anı bıçekin **sançdı**: O, ona bıçağını sapladı”,

“beg yağışın **sançdı**: Bey düşmanını bozguna uğrattı” (Atalay, 1985, s. 466).

Harezmi Türkçesinde “*sançış* savaş vuruşma. *sançış-* savaşmak, vuruşmak. *sanç-* saplamak vurmak, kesmek, yaralamak, dürtmek, sançmak, sokmak” (Yüce, 1993, s. 172), Eski Anadolu Türkçesinde “*sançmaq*: saplamak. Müştekkâtından Çağataycada sancak (sancak) sançığı (saplamağa mahsûs demir çengel, asesler kullanır), sançış (birbirini sançmak), sançığ (küçük harbe, sancı). Osmanlıcada sancak, sancı.” (AH.) (Çitgez, 2018, s. 202), Çağatay Türkçesinde *sanç-* “saplamak, sançmak, sokmak” (Ünlü, 2013a, s. 948) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *sanç-* “saplamak, batırmak” biçiminin halk dilinde kullanıldığını ve kelimenin ET., OT. *sanç-* (*sançmak*) “dürtmek, sokmak; yenmek” biçimine dayandığını belirtmektedir. Räsänen “***sānç-** ya da *sañ-ş- biçimini vermektedir. CC’de kelime *sancış* ‘savaş’ biçimiyle geçmektedir (KLS, s. 160). Kelime Anadolu ağızlarında “sanc-, sanç-, sancı-” biçimleriyle geçmektedir (s. 730).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde; “~sānç- (Özb.), ~sānis-, sāns- (Bşk.), ~sanç- (Uyg.), ~şañş- (Kzk.), ~sanc- (Az., Trkm.), ~çānç- (Tat.)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.23. *sanç-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
sanç-	-	%0
sancı	652	%57,7
sancak	893	%42,3
İsimlerin Toplamı	1545	%100
Toplam	1545	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

sanç- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *sanç-* kelimesi *sancı*, *sancak* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Çelengleri paşa kendi elleriyle başlarına **sançdı**” (Dankoff, 2004, s. 236).

“Güziler fâriğ oldılar. Hemân kim irdi gönderin çevürdi hânı **sançdı**, tîz hânuş üzerine çâdır dutdılar” (Giese, 1929 [890/1485], s. 58).

3.1.24. umar

(Türkçe)

“isim Çare” (TDK, 2011).

umarsız

“sıfat Çaresiz” (TDK, 2011).

umarsızlık

“isim Umarsız olma durumu, çaresizlik” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Türkiye Türkçesi *um-* fiilinden getirmekte ve kelimenin Yeni Türkçe +(r) ekiyle türetildiğini belirtmektedir. Ayrıca “özne adı yapan +Ar ekinin (çıkarmak, gider, değer, eder vb.) kullanımının keyfi olduğunu” dile getirmektedir.

Kelimenin tespit edildiği Türk kaynakları;

Yeni Türkçede “çaresiz”

sıkılgan ve umarsız aslında [Milliyet (gazete), 1971] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökeni için umar “çare” açıklamasını vermekte ve kelimenin umköküne +ar fiilden isim yapım ekini alarak türediğini belirtmektedir (s. 211/7).

Kelime Derleme Sözlüğü’nde “umar: Çıkarmak, çare.” anlamlarıyla Konya ve çevresinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde “*umulmaq* umulmak. *umunç* umma, umut. *umunmaq* ummak, ümit etmek (Caferoğlu, 1968, s. 265).”,

Karahanlı Türkçesinde;

“ol mendin neġ **umdu**: O, benden bir şey istedi.”,

umdu. İmrenmek; yalvararak istemek. **umdücü**: Dilenci (Atalay, 1985, s. 621).”,

Harezmi Türkçesinde “*umağ* Kuvvet. Güç (Yüce, 1993, s. 194)”,

Eski Anadolu Türkçesinde “*umar*: Osmanlıcada da kullanılan (ummak) masdarından muzâri‘dir. (umud) “ümmîd” şeklinde Acemleşmiştir. Orhun Âbide”sinde: “*yağı bolup itinü yaratunu umaduk ya ‘nî düşmân olup tanzîm ve teşkil olunmak umdular*” (AH.). *um-* ummak, dilemek, ümit etmek. *uma*: “ummak, umma” , *umar*: “ummak, umma; çare” (Çitgez, 2018, s. 393).”, Çağatay Türkçesinde “*um-* ‘ummak, ümit etmek, beklemek’ (Ünlü, 2013a, s. 1184)” biçimleriyle yer almaktadır.

Gülensoy (2007), kelimenin kökeni için *um-* “Bir şeyin olmasını istemek” açıklamasını vermekte ve kelimeyi ET., OT. *um-* fiiline dayandırmaktadır. *umdu* “istek, dilek; tamah”; *umduçı* “dilenci” ; *umunç* “umut etme, umma”; *umunçluc* “umulan, umutlu ; *umun-* umutlanmak” kelimelerinin de *üm- kökünden geldiğini belirtmektedir (s. 966-967). Kelime Anadolu ağızlarında “*umaca olmak, ummak; umma, ummaca, ummağ, umsunluk, umsunuk, umsunma, umsuru; ummaca; ummadık; umuca olmak, umsalığa düşmek, umma olmak, ummaya uğramak, umsunmak, umsuluk olmak, umsunuk olmak, umunmak, umursunmak, unsunmak; ummazcadan, umazçadan*” (s.4037) biçimleriyle kullanılmaktadır. *Umar* ‘çare → um[+-ar]. *Umarsız/umasızlık* ‘Çaresiz; çaresizlik’

Tablo 3.1.24. *umar* isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
umar	34	%10,5
umarsız	200	%61,9
umarsızlık	89	%27,6
Kelimelerin Toplamı	323	%100
Toplam	323	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

umar kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da 34 kez rastlanmamaktadır. *umar* kelimesi *umarsız*, *umarsızlık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

Tabloya göre *um-* kelimesi *umarsızlık* tabanında da fosilleşmiştir.

“Durum eleştiriliyor, eleştirilecek duruma **umar** aranıyor. Elbette umarı da adamın başında paralanıyor” (TUD, 1995).

“Özümsenmemiş bilgi ve birikimin bana göre en büyük kötülüğü, yüreğin eskimesi halinde, onu yenilemek ya da yeniden denemek yerine, usa çekilip unutmanın tek **umar** olduğunu düşündürmesidir” (TUD, 2003a).

3.1.25. ud/ut < uvut

(Türkçe)

“Utanma duygusu, ar, haya; edep yeri” (Gülensoy, 2007, s. 972-973).

utanç

isim

“Utanma,hicap” (TDK, 2011).

utangaçlık

isim

“Utangaç olma durumu; bozum havası, mahcupluk, mahcubiyet” (TDK, 2011).

utan

“Hayâ, mahcubiyet, hacâlet, şerm” (KT,2019, s. 1279).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Eski Türkçe (yalnızca Oğuzca) *ūtan-* “utanmak” fiilinden evrildiğini ve bu fiilin Eski Türkçe *uvut* veya *ūt* “utanma duygusu, haya, ar; edep yeri” sözcüğünden Eski Türkçe **+(g)An-** ekiyle türetilmiş olduğunu belirtmektedir. Bu kelime Eski Türkçe *uv-* “küçültmek, ufalamak” fiilinden yine Eski Türkçe **+Ut** ekiyle türetilmiştir. Bu, ufanmak, ufalmak fiillerinin özel anlam kazanmış çeşitleridir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede

er **uwutlandı** [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz.

<http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021), kelimenin kökenini Clauson (1972) gibi *utan-* 'utanmak; sich schämen' <ET. uvut 'modesty, shyness' (s. 6) biçimi üzerinden açıklamaktadır. Kelime *ut-* köküne isimden fiil yapan **a/-e-** ekini **-n-** dönüşlülük ekini alarak türemiştir (s. 225-226/7).

Kelime Derleme Sözlüğü'nde (2019), “utanmak, mahcup tavırlı hareket etmek ve çekingenlik göstermek” anlamlarıyla kullanım alanlarının Diyarbakır, Doğu Trakya, Artvin, Mersin ve İzmir

§ Olmasın kim bu kuleğaz yavuz yerde geze, bana ud ارد
getüre. (Tebareke. XIV. 20-2)

Bir er kardaşım var Kaytas adı
Ki gelmez dile hüsnü, hulku, udu (Süh. XIV.)

Yiğitlik ola aşk ü andan süci
Ol arada ud ile اردنه korku neci (Süh. XIV. 118)

Çü İblisten gelmeyiser sücud
Yavuz kişiden gelmez eylik ü ud ارد (Ferh. XIV. 32)

Sen uddan اردن çü kaldırmayasın başın
Yörene üşe hep yaramaz işin (Ferh. XIV. 82)

Ut ارد ola sağven demek sayru kişi
Aybola bayven demek yoklu kişi (Ga. XIV. 304)

Ol işi işleme ye kim ud ارد gele
Ol sebepten yeri yarı od ola (Ga. XIV. 156)

§ Davut yazuğu udundan اردند hiç cevap vermedi.
(Enb. XIV. 589)

Çün düşerl'anın tenine mahtap
Ay udundan اردند gece ederli nikap (İs. XIV-XV. 142)

Güneş ıssı halâyık udu ارد hem
Tevbe kaykusu tahassür odu hem (Melhame. XIV-XV. 8-2)

§ Äzerm اردم [Fa.]: Ud ارد ve hürmet. (Miftah. XV. 43)

§ Şerm اردم [Fa.]: Ud ارد. (Sih. Ac. XV. 49)

§ Şerm [Fa.]: Uddur اردد. Şermgün: Uddur. Kişi utanacak
başın aşağı salar, eser-i hayâ ondan zâhir olmağın ona
nisbet eder. (Deka. XVI. 98-1)

Bende ne Tanrı korkusu var ne resül udu اردی
Benzer ki âsiyada ağattım sakalımı (Nihani. XVI. 98)

§ Şerm اردم [Fa.]: Ud ارد masdardır, hayâ mânasına.
(Deş. XVI. 233-2)

olduğu görülmektedir.

Kelime Tarama Sözlüğü'nde (2018) ise *ut*, (*ud*) “1. Hayâ, ar, hicap, edep, utanç. 2. Kaygı. 3. Şeref” anlamlarıyla yer almaktadır.

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Karahanlı Türkçesinde

“ol mendin utandı: O, benden utandı” (Atalay, 1985, s. 626). **uwut**. Edep; hayâ.

“ol meni **uwutgardı**: O, beni utandırdı.”

“er uwutlandı: Adam utandı.” Oğuzlar birkaç yazacı atarak utandı der. **uwutlug**. uwutlug kişi: Utangaç kimse (Atalay, 1985, s. 628-629). Harezmi Türkçesinde “**ut** utanılan, ayıp. **utac** utanç. *utan-* sıkılmak (Ünlü, 2013b, s. 629)”, Eski Anadolu Türkçesinde “Yeme tört işiñe ıdar men selâm /Olardın **utanmağ** kaçan özüñe (AH.), *utan-* utanmak, hicap etmek. *utanmağlık* utanma, hicap (Ciğa, 2013, s.717)”, Çağatay Türkçesinde “*utan-* ‘utanmak’ (Ünlü, 2013a, s. 1190)” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *ut* ‘utanma duygusu’ açıklamasını vermekte ve kelimenin ET. *ut* ‘utanma: utun “küstah” , uvut “edep yeri”, uvutlu “terbiyeli”; uvutsuz “terbiyesiz”, ~ OT. *ut* “utanma, ar”. *utanç* (*iş*) “utanılacak iş”; utunç; AH: ud MA: uwut “utanma”; uwtan- “utanma” < üt biçimleriyle aynı anlamda olduğunu belirtmektedir (s. 972-973).

Kelime Anadolu ağzlarında ud, ut “saygı, terbiye” (DS.XI, 4045) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;”~ut (Kzk.), ~ud (Özb., Az., Trkm., Kırg., Uyg., Dan. ve Çuv.)” biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.25 ut- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
ud/ut < uvut	-	%0
utanç	1648	%94,2
utangaçlık	101	%5,8
İsimlerin Toplamı	1749	%100
Toplam	1749	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

Kelimenin ‘ud/ut<uvut’ biçiminin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. ‘ud/ut<uvut’ kelimesi *utanç*, *utangaçlık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“ol mendin **utandı**. O, benden utandı” (Atalay, 1985, s. 626).

“ol meni **uwutgardı**. O, beni utandırdı” (Atalay, 1985, s. 628).

3.1.26. ut-/üt-

(Türkçe)

-i, ağızlardan

“Oyunda yenerek bir şey kazanmak; utmak (II), yutmak (II)” (TDK, 2011).

utku

isim

“Yengi” (TDK, 2011).

ütmek (ötmek)

“Oyunda mağlûp etmek, yenmek, kazanmak” (KT, 2019, s. 1290).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi *ut-* “savaşta veya kumarda yenmek” fiilinden getirmekte ve kelimenin Yeni Türkçe +gU ekiyle türetilmiş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Nişanyan (2020), *ut-* fiili Eski Türkçe *ut-* (*utmak*) *yenmek*, *kazanmak* fiilinden evrildiğini, Türkçede *ut-* ve *üt-* şekillerine eşit oranda rastlandığını, Kaşgarlı Mahmud’un *üt-* (*ütmek*) şeklinin Oğuzca olduğunu belirttiğini fakat *ütüş bir çeşit çocuk oyunu* kelimesini standart Türkçede gösterdiğini belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

“ol anı **uttı** [yunda veya yarışta yendi] (...) ol anı birle yarmak **utuşdı** [onunla para ile bahse girişti]” [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Bana devletim yine yüz dutarar Yine taliim oyunu utusar اوتيسر (Süh. XIV. 300)	
Ki geldi bunun gibi iş etti ol Atı sürdü şahun kızın uttu اوتتى ol (Süh. XIV. 179)	
§ Ol taife kim dostluğu ve karındaşlığı birbirinden nesne utmak اتمق ve fırsat gözlemek ve dünya maslahatın düz- mek için bağlayalar. (Kel. XIV. 82)	
Çeviklerden oyunu çün ütmediñ Dürüşedur ü var yürük gitmedin اوتمدك (Ferh. XIV. 84)	
Kızı kimse evinde duttuğu yok Dutan âlemde nesne utduğı yok اوتدغ yok (İşk. XIV. 132-2)	
§ Şimdiye değin oynadımız üttüñüz اوتدكوز, illâ şimdi ütül- dünüz (Füuh. XIV. 37)	
Bu ki bizden kamu oynu ütüsar Mu'eizat ile cihanı dutarar اوتسار (Man. Tayr. XIV. 12)	
Bir vilâyet dünyada dutamadı Muddaiden bir oyun utamadı اوتامدى (Man. Tayr. XIV. 85)	
Ya Skender ger dedigim tutasın İki âlem oyununu utasın اوتسين (Is. H. XIV-XV. 90)	
Birisi didi kim uçuk tutuptur Akıl oynun melekten div utuptur اوتدور (Ravza. XV. 43)	
Acz eli büktü bu aklım boynunu Oynadıkca karşı üttü اوتتى oynunu (Vahdet. XV. 25-2)	
Cihanı hükümle tutmuşlar idi Nice şahtan oyun utmuşlar idi اوتمشلردى (Salâtin. XV. 101)	
Seni lû'bile ütmedin Ays ile lû'bet ile sür devran اوتمدين (Yuz. Hamdi. XV. 23-1)	
Receb, Şa'ban ayın oruç tutanlar Bulardır bî-hisap uçmak utanlar اوتلار (Muham. XV. 367)	

Tietze (2021), kelimenin kökeni için “**ut-/üt-** 'oyunda vb. yenmek; besiegen, im Spiel gewinnen' açıklamasıyla birlikte ET. *ut-* 'to Win at gambling' açıklamasını vermektedir. Tietze kelimeyi “*Ögüdünj cümlesini yâğ tutam/ Dürişem cehd idem yağıyı **utam**. (Fahri 1974 [1367] no. 1708).” cümlesiyle örneklendirmektedir (s. 225/7).

Kelime Tarama Sözlüğü'nde (2018) *utmak*, (*ütmek*): “1. Yenmek, oyunda kazanmak. 2. Yararlanmak.” anlamlarıyla verilmiştir.

Kelimenin Derleme Sözlüğü'nde (2019) ise “oyunda, kumarda kazanmak; kumarda kazanmak; kazanmak” anlamlarıyla Eskişehir, Giresun,

Erzincan, Elazığ, Konya, Malatya, Kars, Gaziantep, Urfa, Maraş ve Sivas illerinde kullanıldığı gösterilmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır. Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde “*utsuqmaq* kaybetmek, mağlup olmak. *utuzmaq* yuduzmak, yenilmek, kaybetmek. *ut-* yenmek, başarmak.

Yağı törösinçä yançuru meni kämişi uçup ‘(bir) düşman gibi tekrar beni mahvedip yenerek’ (Ahmet, 2009, s. 75).”,

Karahanlı Türkçesinde;

“ol anı uttı: O onu yendi,üttü” (Atalay, 1985, s. 627).,

Harezmi Türkçesinde “*ut-* kumarda kazanmak, yenmek (Ünlü, 2013b, s.629).”,

Eski Anadolu Türkçesinde “*ut-* yenmek, oyunda kazanmak, mat etmek (Ciğa, 2013, s. 717)”,

Çağatay Türkçesinde “*ut-(1)* ‘yutmak, yenmek, kazanmak, galip gelmek’ (Ünlü, 2013a, s. 1190) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *ut-* “oyunda yenmek, ütmek” açıklamasıyla birlikte ET. *ut-*, *üt-* “yenmek” *utuz-* “yenilmek” (EUTS, s. 268) biçiminin aynı anlamda olduğunu belirtmekte ve “*ut(u)ş* “yarar”: el(i)m *ut(u)ş(ı)ña* halkımın yararına” cümlesiyle örneklendirmektedir. Kelime OT. *ut-* “oyunda ütmek, yutmak” DLT: *utuş-* “oyunda yutuşmak”; *utsuk-* “oyunda yutulmak” anlamlarıyla bulunmakta fakat bu anlamların yanında kelimenin *utru-* “kısaltılmak”; *utruş-* “makasla kesmeye yardım etmek”; *utul-* (ekini mahveden bitkiler) “kesilmek”; *utun* “değersiz” anlamlarıyla da kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin kökeni *üt-* fiilinden gelmektedir (s. 973).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~utmağ (Ker.),

~utuzmağ (Ker./KrTS, 347) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.26. *ut-* fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
<i>ut-</i>	-	%0
<i>üt-</i>	7	%4,5
<i>utku</i>	149	%95,5
İsimlerin Toplamı	149	%95,5
Toplam	156	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

Kelimenin *ut-* biçiminin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır.

üt- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da 7 kez rastlanmaktadır. *ut-* kelimesi *utku* kelimesinin tabanında fosilleşmiştir.

“yağı törösinçä yanıturu meni kâmişi **uŋup** (bir) düşman gibi tekrar beni mahvedip yenerek” (Ahmet, 2009, s. 75) .

“Topaç bazan ütmeçesine de oynanır. Oyuncular bir anda topaçlarını yere savurturlar, kimin topacı daha çok dönerse o diğlerinden bir topaç **ütmüş** olur. Başlangıçta çam kozağından yapılan topaçlar sonraları sert ağaçtan yontularak, daha sonra da tornadan çekilerek yapılmıştır” (TUD, 1993a).

“Bir satranç takımı hikâyesi uydurdu bana. Rehine koymuş olduğu babadan kalma bir antika satranç takımını "kurtarma" bahanesiyle 250 liramı **ütmeye** kalktı... Entel takılmış anlaşılın Sülün Osman... Eh tabii, sana da köprü möprü satacak hali yok ya... Tabii vermedim 250 lirayı” (TUD, 2007).

3.1.27. üt-

(Türkçe)

“1. -i, ağızlardan Bir şeyi, tüylerini yakmak için alevden geçirmek. 2. -i, ağızlardan Taze buğday veya mısırı ateşe tutup alazlamak” (TDK, 2011).

ütü

“1. isim Genellikle giysilerin buruşukluklarını gidermek için bunların üzerinden geçirilen kızgın demir araç. 2. isim Bu araçla yapılan iş” (TDK, 2011).

ütücü

isim

“İşi kumaş, giysi, çamaşır vb. ütölemek olan kimse” (TDK, 2011).

ütüme

“Ateşte alazlanmış taze buğdağ ki Bedevîlerin pek sevdikleri şeydir, ferîk” (KT, 2019, s. 1291).

Nişanyan (2022), kelimenin kökenini Eski Türkçe *üt-* “kıl yakmak, aleve tutmak” fiiline dayandırmaktadır.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları:

Eski Türkçede, ol başıg **ütü** [saç uçlarını yakıtı] (...) koy başı **ütüldi** [koyunun başındaki tüyler yakıldı] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Kelime ETDES'de (2020) *ütü* “giysilerin kırışıklıklarını yok etmek amacıyla yararlanılan demirden yapılmış sıcak alet” açıklamasıyla yer almaktadır ve kelimenin OT. *ütüg* biçiminde olduğu belirtilmektedir. Türkçe *üt-* (*ütme*) “(kıl) yakmak, *ütme*” köküne dayandığını belirtilmektedir. Kelime *üt-* köküne **-(ü)g** ekini alarak türemiştir (Doerfer, TMEN, s. 420). Ancak Brokelmann'ın *ütüg* örneğini vermemiştir. Boodberg'e (1939) göre de kelime Çince'den alınmıştır (s. 155). Bu durumda Doerfer'in, Boodberg ' in açıklamasından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Kürtçeye, Farsçaya, Tacikçeye gibi komşu dillere de geçtiğini belirtmektedir (s. 420) “Kelimenin Rusça *utjug* şekli eski Türkçeden gelen bir alıntıdır” (Vasmer, Şipova). “Kelimeye Balkan dillerinde de rastlanmaktadır” (s. 541).

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde “*ütülämäk: Ütülemek*” (Caferoğlu, 1968, s. 274),

Karahanlı Türkçesinde;

“ol bâşig ütti: O, baştaki saçları yakıtı” (Atalay, 1985, s. 642)., Eski Anadolu Türkçesinde “*üt-*: Oyunda, kumarda kazanmak. “*Başa devletüm yine yüz tutsar Girü tãli'üm oyunu ütiser Talihim bana tekrar gülecek; talihim tekrar kumarda kazanacak*” (Ciğa, 2013, s. 371).”, Çağatay Türkçesinde “*üt-* “kelleyi ateşe tutup tüyü temizlemek” (Ünlü, 2013a, s. 1200) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *üt-* “(Kesilmiş tavuğun) tüylerini yakmak; 2. (kesilmiş koyun, keçi, dana) baş ve ayak tüylerini yakmak” açıklamasını verdikten sonra kelimeyi OT. *üt-*, *üti-* “(kıl) ütülemek” DLT: *üti-* “(kıl) ütülemek”; *ütük 'ütü'*; *ütül-* “(kıl) ütülenmek; yanmak” biçimlerine dayandırmaktadır. Kelime Anadolu ağızlarında *üt-*, *ütele-*, *ütüle-* (DS.XI,4079) biçimleriyle kullanılmaktadır. Kelime *üt-* köküne **-me** ekini alarak türemiştir (s. 1001).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~ *ütik* (Kzk.),

~ *ütük* (Tkm.),

~ *ütik* (Kklp.)

- ~ ütük (Krg.)
 ~ iytüv (Nog.)
 ~ üt- (Bşk., Tat.) biçimiyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.27. üt- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
üt-	1	%0,3
ütü	330	%93,5
ütücü	23	%6,5
İsimlerin Toplamı	353	%99,7
Toplam	354	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

üt- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD'da 1 kez rastlanmaktadır. *üt-* kelimesi *ütü*, *ütücü* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Keşke her şey Çoban Veli'nin ölümüyle kalsaydı. Bir de kır bekçisi Ağzıkör Memet vardı. Dağlarda yatar kalkardı. Bir gün bir ağacın altında tepe saçları yakılıp **ütülmüş** olarak ölü bulunmuş, herkes de yıldırım çarptı sanmıştı onu” (TUD, 1990).

3.1.28. yan-

(Türkçe)

“Dönmek, geri dönmek” (Atalay, 1985, s. 657-658).

yanıt

“1. isim, cevap. 2. isim, kimya Canlı organizmaların tedavi veya diğer nedenlerle maruz kaldığı maddelere, durumlara karşı gösterdiği tepkime; reaksiyon” (TDK, 2011).

yine

(yi'ne)

“1. zarf Bir kez daha; gene, gine. 2. zarf Öyle de olsa, öyle olmasına karşılık. 3. zarf Buna rağmen, bununla birlikte” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022) kelimenin kökeninin Eski Türkçe *yanut* “karşılık, bedel, cevap” kelimesinden evrildiğini ve bu kelimenin Eski Türkçede kullanılan *yan-* “geri dönmek” fiilinden Eski Türkçe ek olan +**Ut** eki ile türetildiğini belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

cevāb birse sözke yanut kılsa söz [Kutadgu Bilig, 1069]

Eski Türkçede,

yanut: al-‘iwād [ivaz, bedel] (...) söz yanutı: al-cawāb [cevap] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073]

Yeni Türkçede,

yanıt = Cevap [Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu, 1935] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için *yanutla-* fiili üzerinden açıklama yapmaktadır. *yanutla-* ‘cevaplamak’ <RTk. Yanut ‘something which comes back’ fiili isimden fiil yapan **-la-** ekini alarak türemiştir (s. 373/7).

Kelimeye Derleme Sözlüğünde ve Tarama Sözlüğünde rastlanmamaktadır.

Kelime Orhon Türkçesinde *yan-* “dönmek” (Tekin, 1998, s. 114).; Eski Uygur Türkçesinde *yan-* “dönmek”. “Yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol barş: Geri dönüp ağlayarak az önceki o kaplanın” (Ahmet, 2009, s. 86).”, Karahanlı Türkçesinde “*yan-* ‘dönmek, geri dönmek; geri tepmek’, **yana**. Geri dönme” bildiren bir ilgeç. “**yana** keldim: Geri döndüm, ikinci kez geldim.” (Atalay, 1985, s. 657-658)., Harezmi Türkçesinde “*yana* ‘yine’, *yanut* ‘karşılık’ (Yüce, 1993, s. 202-203).”, Eski Anadolu Türkçesinde “*yanut* ‘karşılık, mukâbil’, *yana* (<ET yan-a) ‘yine’ (Demirci, Korkmaz, 2008, s. 404)”, Çağatay Türkçesinde “*yan-* ‘dönmek, geri dönmek’ (Ünlü, 2013a, s. 1127)” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için yanıt “cevap” kelimesinin ET. (KT, Uyg.), OT. (DLT, KB) yanıt biçiminin <yan- “dönmek” fiiline **-(u)t** ekini alarak “dönen, döndürülen, cevap, karşılık olarak verilen şey” anlamında türediğini belirtmektedir (s. 1059).

Tablo 3.1.28. yan- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
yan-	-	%0
yanıt	9862	%18,2
yine	44273	%81,8
İsimlerin Toplamı	54135	%100
Toplam	54135	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

yan- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *yan-* kelimesi *yanıt*, *yine* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Yanturu **yanıp** yığılaşı bayakı ol barş Geri dönüp ağlayarak az önceki o kaplanın”
(Ahmet, 2009, s. 86).

3.1.29. yardak

(Farsça)

isim

“Özellikle kötü işlerde yardım” (TDK, 2011).

yardakçı

isim

“Kötü işlerde birine yardım eden kimse” (TDK, 2011).

yardakçılık

isim

“Yardakçı olma durumu” (TDK, 2011).

yardak yahut yardah

“1. Muavin. refik, yamak. 2. Kötülükte şerik, kafadar” (KT, 2019, s. 1329).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeninin Farsça **yār-dēh** یار ديه “yardım eden, el veren” deyiminden türetildiğini ve bu deyim Farsça yār یار “el, kol” ve Farsça dādan, dēh- دانه ديه “vermek” fiillerinin birleşiminden oluştuğunu +çI eki sonradan türeyerek kelimeye dâhil olduğunu

belirtmektedir. Kullanımda yaltak ve yaldanmak sözcüklerinden etkilenmiş olunabileceğine de eklemektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

yardak: Muavin, yamak. Hokkabaz **yardağı** [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Kelime ETDES’de (2020) *yardak*, *yardakçı* “genellikle kötü işlerde yardımcı” ve <Fa. yārî-dih “yardım eden, yataklık eden” Deny (Grammaire 559)’nin yanlışlıkla Türkçe yardım ile karşılaştırmış olduğu açıklamasıyla yer almaktadır (s. 560).

Kelimenin Derleme Sözlüğü’nde (2019) “yamak, yardımcı arkadaş” anlamıyla Afyon ve İzmir illerinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için *yardak* ‘(esk.) (özellikle kötü işlerde) yardımcı’ anlamında olduğunu ve *yar-* ‘yardım etmek’ fiiline **-da** ve **-k** eklerini alarak türediğini belirtmektedir. Kelimenin TT.’de *yardak + çı*, *yardak + çılık* gibi türevleri bulunmaktadır. *Yardakçı* “genellikle kötü amaçlı işlerde birisine yataklık eden kimse”→ *yardak+çı* (s. 1073).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~yârdâmçi (Tat.),

~yārân (Trkm.),

~yârdâmsi (Bşk.),

~yardamçı (Kırg.) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.29. yordak isminin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
yordak	-	%0
yordakçı	84	%85,7
yordakçılık	14	%14,3
İsimlerin Toplamı	98	%100
Toplam	98	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

yordak kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD’da rastlanmamaktadır. *yordak* kelimesi *yordakçı*, *yordakçılık* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Mustafâ ol meclisüñ serdîhidür / pâdişâh ol meclisüñ **yardehidür**” (Aşık Paşa, Garib-name, 1330).

3.1.30. yaş-

(Türkçe)

“Örtmek, gizlemek” (Akalm, 2020, s. 561).

yaşmak

“1. isim, eskimiş Kadınların ferace ile birlikte kullandıkları, gözleri açıkta bırakan, ince yüz örtüsü. 2. isim, eskimiş, halk ağzında Başla birlikte yüzü, ağzı kapatan örtü” (TDK, 2011).

yaşmak

“1. Muhadderât-ı İslâmiyyenin sokakta ferace giydikleri vakit yüzlerine tutundukları ince beyaz tülbentden örtü ki biri yukarıdan ve biri aşağıdan gelir ki gözlerin önünde bir aralık bırakan iki parçadan ibarettir. 2. Alelîtlak örtü, perde” (KT, 2019, s. 1331).

yaşmaklı

sıfat

“Yaşmak örtünmüş” (TDK, 2011).

Nişanyan (2022), kelimenin kökeni için Orta Türkçe *yaşmak* “yüz örtüsü” sözcüğünden evrildiğini ve bu sözcüğün Eski Türkçe *yaş-* “saklanmak” fiiline +(A)mAk ekini alarak türetildiği açıklamasını yapmaktadır.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede, **yaş-**

ol meni körüp **yaşdı** [beni görüp saklandı] [Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073]

Kıpçakçada,

yaşmak [bir nevi yüz örtüsü] [Ebu Hayyan, Kitabu'l-İdrak, 1312] (ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.nisanyansozluk.com>).

Kelime ETDES’de (2020) *yaşmak* “1. Esk. kadınların ferace ile birlikte kullandıkları, gözleri açıkta bırakan, ince yüz örtüsü. 2. yer. başla birlikte yüzü, ağzı kapatan örtü” anlamıyla yer almaktadır ve kelime *yaş-* köküne **-mak** eki alarak türemiştir. Eski ve yeni diyaleklerde *yaş-* ‘gizlenmek, örtünmek, saklanmak anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca kelimenin Türkçede -mAk eki fiil köklerinden isim türetmede sıklıkla kullanıldığı ve kelimenin Türkçeden Arapçaya *yaşmaq* olarak geçtiği, kelimenin bazı komşu dillerde de Türkçeden kalan bir alıntı olarak kullanıldığı belirtilmektedir (s. 561).

Kelimeye Orhon Türkçesinde rastlanmamaktadır. Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde “*yaşmaḳ*: sürünerek gizlenmek, sinmek, saklanmak (Caferoğlu, 1968, s. 290)”, Karahanlı Türkçesinde;

“ol meni körüp **yaşdı**: O, beni görünce saklandı.”,

“Tewe münüp qöy ara **yaşmas**: Deveye binen insan koyunların arasında kendini gizleyemez.”

(Atalay, 1985, s. 671). Harezmi Türkçesinde “**yaş-⁶**: örtmek, gizlemek. *yaşmaḳ*: başörtüsü, yaşmak (Yüce, 1993, s. 205).”, Eski Anadolu Türkçesinde “*yaşmaḳlan-* : Tr. Fa. (yaşmaklan-),

‘Yaşmakla örtünmek’ (Çitgez, 2018, s. 236)., Çağatay Türkçesinde **yaşı-** “yaşmak örtmek, örtünmek, tutunmak” (Ünlü, 2013a, s. 1238) biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007), kelimenin köken bilgisi için **yaş-** “Örtmek, gizlemek, kapatmak” biçiminin halk dilinde kullanıldığını ve kelimenin ET., OT *yaş-*, *yaşı-* ‘saklanak, gizlenmek’ (DLT) biçimine dayandığını belirtmektedir. **yāş-** kelimesi Moğ. *dali- örtmek saklamak* anlamıyla Mançu. *dali-kaplamak, örtünmek* biçimiyle, =Evenki *dal- örtmek* biçimiyle kullanılmaktadır. Ayrıca ET. **yaş-**, **yaşur-** fiillerinin de aynı kökten türemiş kelimeler olduğunu belirtmektedir (s. 1084).

⁶Türkiye Türkçesinde fiil olarak kullanılmayan bu fosil sözcük, yaşmak, yaşmakla-, yaşmalı, yaşmaksız sözcüklerinde kök hâlinde varlığını sürdürmektedir.

Tablo 3.1.30. yaş- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
yaş-	-	%0
yaşmak	18	%62,1
yaşmaklı	11	%37,9
İsimlerin Toplamı	29	%100
Toplam	29	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

yaş- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD'da rastlanmamaktadır. *yaş-* kelimesi *yaşmak* ve *yaşmaklı* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Saklandı. ol meni körüp **yaşdı**. O, beni görünce saklandı” (Atalay, 1985, s. 671).

“Tewe münüp qöy ara **yaşmas**. Deveye binen (kişi kendisini) koyunların arasında gizleyemez” (Atalay, 1985, s. 671).

3.1.31. yıl-

(Türkçe)

“Kaymak” (Gülensoy, 2007, s. 1138).

yılan

“1. isim, hayvan bilimi Sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı; yerdegezen, uzun hayvan” (TDK, 2011).

yılan

“Hayvânât-ı zâhifenin en uzununu olan maruf zehirli ve soğuk hayvan ki envâ'-ı kes'iresi olup ekseri karada ve bazı cinsleri denizde yaşar, hayye, ef'î, mâr” (KT, 2019, s. 1348).

Nişanyan (2022) kelimenin kökeninin “Eski Türkçe *ılan* veya *yılan* “*herkesin bildiği sürüngen*” kelimesinden dönüştüğünü ve Eski Türkçe +**lan** eki ile türediğini ancak *hayvan* anlamında bir bileşen ise, ilk bileşenin niteliğinin bilinmez olduğunu belirtmektedir.

Kelimenin tespit edildiği en eski Türk kaynakları;

Eski Türkçede,

“altun başlığ yılan men altın başlı yılanım ben” [Irk Bitig, 900 yılından önce]

Kıpçakçada,

yılan balık yılan balığı [İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâfîn, 1387] (ayrıntılı bilgi için bkz.

<http://www.nisanyansozluk.com>).

Tietze (2021) kelimenin kökeni için *yılan* “malum hayvan” açıklamasını vermektedir (s. 508/7).

Kelime Derleme Sözlüğünde (2019) kelimenin *yılan* ‘yılan’ açıklamasıyla Ankara ilinde kullanıldığı görülmektedir.

Kelimeye Orhon Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde “*yılan* 1. Yılan (Caferoğlu, 1968, s.294).”,

Karahanlı Türkçesinde;

“**oq yılān**. Kendini insanın ya da başka bir şeyin üzerine doğru atan engerek” (Atalay, 1985, s. 691).

Eski Anadolu Türkçesinde yılan: (yılan), “Sürüngenlerden, ince ve uzun, ayaksız olanların genel adı, yerdegezen, uzun hayvan; sinsi ve hain” (Çitgez, 2018, s. 386).”, Çağatay Türkçesinde “*yılan* yılan (Ünlü, 2013a, s. 1251).” biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Gülensoy (2007) kelimenin köken bilgisi için yılan “sürüngen ailesinden, ayakları olmayan, ince ve uzun olan hayvanlara verilen ad” açıklamasını vermektedir ve kelimenin ? **yıl-* (yılmak) “kaymak, sürünmek” fiiline +**ān** fiilden isim yapım ekini alarak türediğini belirtmektedir (s. 1138).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinde;

~cılan (Kırg.)

~yılan (Bşk., Tat., YUyg.)

~çılan (Kumd.)

- ~yılān (Trkm.)
 ~jılan (Kzk.)
 ~ılan (Az., Ker.)
 ~jılan (Uyg.)
 ~ilān (Özb.) biçimleriyle kullanılmaktadır.

Tablo 3.1.31. yıl- fiilinin fosil hâle gelme yüzdesi

SÖZCÜKLER	SIKLIK	ORAN
yıl-	1	%0,1
yılan	2459	%99,6
yılancı	8	%0,3
İsimlerin Toplamı	2467	%99,9
Toplam	2468	%100

BAĞIMSIZ KULLANIM ÖRNEKLERİ

yıl- kelimesinin bağımsız kullanım örneklerine TUD'da 1 kez rastlanmaktadır. *yıl-* kelimesi *yılan*, *yılancı* kelimelerinin tabanında fosilleşmiştir.

“Onlar yalana göre korkulu rüya. İnsanın ruhunu bitirirler, bedenini bitirirler, onlara uyan insanın elinde hiçbir şey kalmaz. Yılan... Yalan... Yine yılmak fiilinden türetilen yılan... Şimdi ben hangi sözü kullanmalıyım? İlkini mi, ikincisini mi? Aslında orijinal söz birinci tabi ki. Ama ikincinin de bir anlamı var kanaatimce” (TUD, 2006a).

SONUÇ

“Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları” başlıklı tez çalışmasında, ilk olarak Türkçe türemiş isimlerdeki (A-Z) fosil isim ve fiil tabanları saptanmış daha sonra tespit edilen fosil tabanlı türemiş isimler Türk Dil Kurumunun 2011 yılında basılan *Türkçe Sözlük’ünde* (TDK, 2011) ve yine Türk Dil Kurumunun 2019 yılı *Kamus-ı Türkî* baskısı esas alınarak taranmıştır.

Çalışmada *Türkçe Sözlük’te* (TDK, 2011) ve *Kamus-ı Türkî’de* (TDK, 2019) bulunan bütün türemiş isimler incelenmiş ve fosil isim ve fiil tabanına sahip olan türemiş sözcüklerin *Türkçe Sözlük’teki* ve *Kamus-ı Türkî’deki* tanımlarına çalışmada yer verilmiştir. Örneğin **çıkım** kelimesi *Türkçe Sözlük’te* (2011), “bir beze sarılarak düğümlenmiş küçük bohça; çığı” açıklamasıyla yer alırken aynı kelime *Kamus-ı Türkî’de* “Bağ, bohça, paket. Bir keseye veya bir bez parçasına örtülü akçe, surre, bedre” (KT, 2019, s. 211) açıklamasıyla yer almaktadır. Sonuç olarak tespit edilen kelimelerin iki farklı kaynaktaki tanımlarına tezde yer verilmiştir.

Taranan türemiş isimlerin tabanlarındaki fosil isim ve fiillerin Türkçe Ulusal Derlem’deki kullanım yüzdelerini tespit etmek için içerik incelemesi yapılmıştır. Taranan kelimenin çalışmaya dâhil edilebilmesi için TUD’da tespit edilen türemiş ismin ve tabanındaki isim ya da fiilin bulunma sıklıkları toplandığında, ismin ya da fiilin %30’dan aşağı bir yüzdede bulunmuş olması, diğer bir deyişle %70 ve %70’in üzerinde bir yüzdeyle fosil hâle gelme şartı aranmıştır. Taranan her bir kelimeye ait fosilleşme sıklıkları ve oranları tespit edilerek tablolarda verilmiştir.

Bu inceleme neticesinde %70 ve üzerinde fosilleşme oranına sahip sözcükler için, Türkçenin geçmiş dönemlerdeki yazılı metinlerine gidilmiştir. Fosil kelime olarak adlandırılabilmenin şartları göz önünde bulundurularak Orhon Türkçesinden başlamak üzere, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinlerinden yararlanılmış ve bu tarihî dönem metinlerinden en az bir cümleyle kelimeler örneklendirilmiştir. Kelimelerin tarihî dönemlerdeki varlığı incelenirken dönem sözlüklerinden de yararlanılmış ve kelimeler bu sözlüklerdeki açıklamalarıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Eğer kelimeye TUD’da tek örnekle dahi rastlanırsa öncelik bu kullanım ya da kullanımlara verilmiştir. Bu şekilde kelimenin günümüzde Türkçesinde de kullanımda olduğu ancak yüksek oranda fosilleştiği gösterilmiştir. Eğer kelimenin TUD’da kullanımına rastlanmadıysa kelimenin %100 fosilleştiği anlaşılmaktadır. Bulunamayan kelimenin bağımsız kullanım örnekleri için yine Türkçenin eski yazılı kaynakları incelenmiştir. Taranan eserlerde eğer kelimenin bağımsız kullanım örneği bulunmadıysa böylesi durumlarda kelimenin Anadolu ağzlarından derlenen

sözlüklerinde madde başı olması ya da tanımlarda kullanılıyor olması gibi veriler kelimenin bağımsız kullanımı olduğunun bir göstergesi sayılmıştır.

Türemiş isimlerin tabanındaki fosil isim ve fiillerin kullanım sıklığının belirlenebilmesi için Türkçe Ulusal Derlemi'nden (TUD) yararlanılmıştır. Derlemden faydalanmanın amaçlarından biri de 1990 sonrası Türkçenin derlemde sistematik bir biçimde görülebilmesidir. TUD'da içerik analizi yapılırken, aranan kelimenin sesteşlerinin ya da özel isim hâllerinin sonucu etki etmemesi adına inceleme sonuçları tek tek gözden geçirilerek değerlendirilmiştir. Aranan kelimelerin sesteşleri, özel isim hâlleri ve aynı metinden aynı örneklerle tekrarları toplam sonuç sayısından çıkarılmıştır. Örneğin **yılan** ve **yılanıcı** kelimelerinin tabanındaki **yıl-** “kaymak” anlamındaki fiilin TUD'da bağımsız kullanım örnekleri aranırken yıl- “herhangi bir işe cesaret edemeyip o işten vazgeçmek, usanmak, bıkmak” (TDK, 2011) anlamında olan kelimeler elenmiştir. Yine aynı şekilde **yanıt**, **yine** kelimelerinin tabanında bulunan **yan-** “dönmek” anlamındaki fiilin bağımsız kullanım örnekleri TUD'da aranırken **yan-** “Yapısında karbon molekülüne barındıran maddelerin ısı ve oksijenle birleşmesi neticesinde ışık açığa çıkararak kül hâline gelerek yok olması” anlamında olan kelimeler ayıklanmış ve toplam sonuca dâhil edilmemiştir.

Türkçenin tarihî dönemlerindeki metinlerde bağımsız birimler olarak kullanılan ancak günümüz Türkiye Türkçesinde bu bağımsız kullanım örneklerine rastlanmayan ya da kısıtlı olsa da bağımsız kullanım örnekleri bulunan kelimeler fosil olarak adlandırılabilme şartını taşımaktadır. Bu noktada bağımsız kullanım olarak kastedilen şey aslında bir ismin yalın hâli ya da kalıplaşmış sözlerde, deyimlerde bulunmayan özel isim olarak da kullanımı olmayan biçimleridir. Umarsız ve umarsızlık isimlerinin tabanındaki **umar** isminin **umar**, **umarın**, **umarı**, **umara**, **umarda**, **umardan** (yalın, ilgi, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma) gibi çekim ekli hâlleri; **umarım**, **umarın**, **umarı**, **umarımız**, **umarınız**, **umarları** gibi iyelik ekli hâlleri ve **umarlar** gibi çoğul eki alan türevleri de bu kelimenin bağımsız kullanım örneklerine dâhil edilmektedir. Yine aynı şekilde **hun** kelimesinin çekim eki, iyelik eki ve çokluk eki almış hâlleri bağımsız kullanım örneklerine dâhil edilmişken “Attila, **Hun** ulusunu bir araya getirme girişiminde bazı engeller ile karşılaştı” (TUD, 2002) cümlesindeki gibi özel isim olarak kullanımı bağımsız kullanım örneklerine dâhil edilmemiştir.

Dil Devrimi'nden sonra türetilen görkem ve sınav gibi kelimelerin tabanlarında yer alan **görk** ve **sın** gibi fosil kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Türemiş isimlerin tabanlarındaki isimler yansıma bir sözcükse ve bu sözcük bir sesin olay, durum veya nesne ile ilişkilendirilmesinin aksine yeni bir anlam kazanmamışsa, bu isimler değerlendirilmeye alınmamıştır. Hıçkırık, hüpürtü, horultu, ıkıntı gibi isimlerin tabanlarındaki hıç, höp, hor, ık isimleri; yalnızca sesleri karşılamaktadır. Bu isimler yeni bir anlam kazanarak bağımsız isim kullanımları oluşturmamaktadır bu yüzden de fosil olarak değerlendirilmemiştir.

Çalışmada kök hâli fosil olup türemiş şekli ya da şekilleri bulunmayan fosil isimler ve fiiller incelenmeye tabi tutulmamıştır. Örneğin *afra tafra, çil çil, lime lime, hayat memmat, siya siya, pılı pırtı, siyem siyem, soy sop, şen şatır, şen şakrak, şekil şemail, yol yordam*, ikilemelerindeki *afra, tafra, çil, lime, memmat, siya, pırtı, siyem, sop, şatır, şakrak, şemail, yordam; fak, fent, fire, foya, hafakan, havsala, herze, hürya < hurra, kâl, kem, ket, lahza, madara, maval, mazur, mesel, mevta, mücbir, müddet, papara, parsa, punt, sadet, sıyga, şayan, şeş, taksirat, tonga, tumturak* fosil tabanları çalışmaya dâhil edilmeyip incelenmemiştir.

Kullanımları yalnızca halk ağzında olan kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir: Örneğin *angiç, aşıt, bibilik, bini, bukanak, buru, buyma, çayıtlama, çekelez, çemreme, çenileme, çiğalanma, çıkralık, çıtak, çıvma, çiğindirik, delepme, dulda, edi, eğin, emleme, enez, eslek, firez, gerelti, göveri, göyme, gübürcü, güncek, hanay, ılgama, ipileme, kağşama, kalgıma, kavaracı, keleme, kovcu, koyuntu* vb.

Bu tez çalışmasında takip edilen yöntemler sonucunda Türkçede 31 türemiş kelimenin tabanında fosilleşen isim ve fiiller incelenmiştir. Bu kelimeler kökenlerine göre “Türkçe, Farsça ve Arapça” olarak sınıflandırılmıştır.

Çalışmada takip edilen yöntemler sonucunda Türkçede 31 türemiş kelime tabanında fosilleşmiş 14 isim ve 17 fiil tespit edilmiştir. Bu isimlerden 10 tanesi, fiillerden 14 tanesi %100 oranında fosilleşmiştir. Fosil isim ve fiillerden 5 tanesi yaklaşık %99, 1 tanesi yaklaşık %93, 1 tanesi yaklaşık %89 oranında fosilleşmiştir. Örneğin **çoraklık** isminin tabanındaki **çorak** %100; **dağarcık** isminin tabanındaki **dağar** %93; **umarsızlık** isminin tabanındaki **umar** %89 oranında fosilleşmiştir.

Dilimizdeki fosil kelimelerin araştırılması, çalışma alanı bulması, öğretilmesi, bu kelimelere ışık tutulması aslında dilimizin, dillerin hiçbir zaman anlamı olmayan birimler topluluğu olmadığını, Türkçenin işlerliğini daima muhafaza ettiğini gösterecektir.

Bu konu üzerinde fazla çalışma yapılmamış olması bu tezi ilerde yapılacak olan çalışmalara veri sağlamak adına kaynak oluşturacaktır.

Tez, bugün Türkçe konuşurların kullandığı kelimelerin kökenlerine dair farkındalık oluşturacaktır. Konuşurun kullandığı kelimenin aslında belki de bilmediği bir kelime köküne dayandığını görmesi ve sonucunda artık fosilleşmiş o kelimeyi de öğrenmesi kendi diline daha da sempati duymasını sağlayacaktır.

Tez sonunda ulaşılan verilerle Türkçenin kullanımdan düşmüş ya da başka bir deyişle unutulmuş kelimeleriyle bile ne kadar donanımlı bir dil olduğu bir kez daha görülecektir.

KAYNAKÇA

- Ahanov, K. (2013). *Dil Biliminin Esasları*. Murat Ceritoğlu (Çev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet, Z. (2009). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Öyküsü (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Akalın, Ş. Halûk (2014). Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 14-29.
- Akalın, Ş. Halûk (2014). Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, 832-841.
- Akalın, Ş. Halûk (2020). ETDES, *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktunç, H. (2015). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanımlarıyla) (10. Baskı)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Alibekiroğlu, S. (2017). Word Derivation Methods in Turkish. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (1), 35-46.
- Arat, R. R. (1974). KB, *Kutadgu Bilig II: Tercüme (2. Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Kemal Erarslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I: Metin (3. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). DLT, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu Yayınları 521, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986a). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu Yayınları 522,

- Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986b). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Türk Dil Kurumu Yayınları 523, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986c). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları 524, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Banguoğlu, T. (1938). *Alt-osmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*. Breslau: Druck Der August Pries GMBH İN LEİPZİG.
- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baykurt, F. (1961). *Karın Ağrısı*. Ankara: Dün Bugün Yayınevi.
- Bengston, J. (2011). "The Basque Language: History and Origin", *International Journal of Anthropology*, 4, 43-59.
- Bice, H. (2022). DH, *Divan-ı Hikmet (Hoca Ahmet Yesevi)*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Boodberg, P.A. (1939). *Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties*. Cambridge: Harvard Journal of Asiatic Studies.
- Caferoğlu, A. (1968). EUTS, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1972). Yunus Emrede Arhaik Unsurlar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (20), 1-10.
- Çiğa, Ö. (2013). SN, *Süheyl ü Nev-Bahâr (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

- Coffey, Stephen J. (2013). "Lexical Fossils in Present-Day English: Describing and Delimiting the Phenomenon. In R. W. McConchie et al. (Ed.)", *Selected Proceedings of the 2012 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis*, 47-53. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Çitgez, M. (2018). *Dede Korkut Hikâyelerinin Söz Varlığı*. Doktora tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan.
- Çolak, G. (2017). *Türkçede Fosil Kelimeler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Dankoff, R. (1995). ALT, *Armenian Loanwords in Turkish*. Turcologica XXI. Wiesbaden.
- Demirci, K. (2008). Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (45), 131-146.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Paris: Bibliothèque de l'École des Langues Orientales Vivantes.
- Deny, J. (1937/1938). Tuec kol-ay et la famille des mots en -ey (-ay). *Mélanges Émile Boisacq. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves V. Bruxelles; VI. Bruxelles*, 295-312.
- Dilçin, C. (düzenleyen) (2018). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). TMEN, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV. Wiesbaden.
- DS I-II-III-IV-V-VI: Derleme Sözlüğü (2019). I. Cilt (2019, 4. Baskı). II. Cilt (2019, 4. Baskı). III. Cilt (2019, 4. Baskı). IV. Cilt (2019, 4. Baskı). V. Cilt (2019, 4. Baskı). VI. Cilt (2019, 4. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Edib Ahmed Yüknekî. (2019/12. yy.). AH, *Atebetü'l-Hakâyık*. (1.Baskı). Serkan Çakmak (Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Egorov, V.G. (1964). *ЭС, Этимологиический словарь ' чувасского языка*. Чебоксары.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1989). *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdi, S., Yurtsever, S. Tuğba. (2005). *Kâşgarlı Mahmûd- Divânû Lugâti 't-Türk*. İstanbul: Kabalcı.
- Ergin, M. (1997). DK, *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri (45. baskı.)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gedik, Ş. (2015). *Çatadğu Bilig'in Kahire Nüshası [1b-98a] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Gökyay, O. Şaik. (2007). *Destursuz Bağa Girenler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II (2. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2015). "Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32, 1-12.
- Hatiboğlu, V. (1970). *Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler*. Türk Dili XXII. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Hatiboğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İlhan, N. (2009). Türkçede Ek+Kök / Kök+Ek Kaynaşmasıyla, *Turkish Studies*, 4 (8), 1535-1557.

İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, Sumru A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.

Karaağaç, G. (2013). *Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaman, A. (2021). Yenisey Yazıtlarında İleri Ögeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 33-70.

Kâşgarlı Mahmud. DLT, *D'ivânü Lugâti 't-Türk (2005/1077)*. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever (Çev.). İstanbul: Kabcacı.

Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Marret, C. (2005). Idioms. In Philipp Stranzy (Ed.), *Encyclopedia of Linguistics*, 1. NY: Routledge.

Meninski, F. M. (1680). *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicaei persicae... lexicon turcico- arabico- persicum*, 4, Vienna.

Merriam-Webster Dictionary. (t.y.). Erişim: 28 Nisan 2023, <http://www.merriam-webster.com> .

Muqaddimetü'l-edeb. Zamaşşarî. (1993/1127-1144). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nişanyan, S. (2007). SS, *Sözlerin Soyağacı*. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, 3. baskı, İstanbul: Everest Yayınları.

Nişanyan, S. (2022). *Nişanyan Sözlük* [Elektronik Sürüm]. İstanbul: Liberus Yayınları.

Okrent, A. (2013). 12 Old Words that Survived by Getting Fossilized in Idioms.

<http://mentalfloss.com/article>.

Ölmez, M. (2003). Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, *Mustafa Canpolat Armağanı*, Aysu Ata, Mehmet Ölmez (Yay.), 135-142.

Öner, M. (1993). Or ~ Tor ~ Çor Sözcükleri Hakkında, *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 7, 179-185.

Özsoy, B. Sami. (2006). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Akçağ.

Paylan, K. (2015). *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Ramstedt, G. J. (1913). *Az η hang a mongolban és a törökben: NyK 42*, 229-238.

Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki.

Redhouse, Sir James W. (2006). *Büyük El Sözlüğü İngilizce-Türkçe/ Türkçe-İngilizce*. İstanbul: Redhouse.

Sevortyan, Ê. V. (1974). *ÊSTJa, Êtimologiêeskij slovar' tjurkskix jazykov*. Moskova.

Sırtı, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Birleşik Kelimeler ve Türkçenin Zenginliği Bakımından Önemi*, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Şahiner, Ö. Ezel. (2018). *Türkçe Füllerde Fosil İsim Tabanları (A-K)*, Yüksel lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Şemseddin Sami. (2019/1901).KT, *Kamus-ı Türki (Gözden geçirilmiş 3. baskı)*. Paşa Yavuzarslan (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şen, S. (2005). *Standart Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Yaşayan Tarihî Sözcükler*, Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlı'ya İstanbul: Simurg Yayınları, 685-704.
- Şen, S. (2008). "Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler", *Türk Dili*, 681, 255-263.
- Şipova, E. N., (1976). *STRJa, Slovar 'tjurkizmov v russkom jazyke*. Alma-Ata.
- Taş, H. (2009). Mecmûa i Nezâirde Yayınlanmış Dîvanlarda Bulunmayan Gazeller I, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, 227-237.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük (11. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Mehmet Ölmez (Haz.). Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tekin, T. (2003). Makaleler1, Altayistik, Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR (Haz.), *Araştırma İnceleme Dizisi: 5, XVI, 384*, Ankara: Grafiker Yayıncılık
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (A-Z)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ünlü, S. (2013a). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya. Eğitim Yayınevi.
- Üstünova, K., Üstünova, M., Aydın, H., Güllülü M., Berberoğlu, G., İnceman Akgün N. (2009). İş Yeri Adlarında Kısaltmaların Kullanımı, *Journal of Turkish Studies*, 4(8), 395-411.
- Üşenmez E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar

Üniversitesi, Kütahya.

Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Üşenmez, E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Vardar B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Vasmer, M. (1950-1958). *REW, Russisches Etymologisches Wörterbuch*. I-III. Heidelberg.

Yûsuf u Zelîhâ. Şeyyâd Hamza. (2008/1545). Ümit Özgür Demirci, Şenol Korkmaz (Haz.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, N. (1998). "İkilemelerde İlginç Problemler", *Bahşî Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*. Freiburg- İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. Türk Dil Kurumu Yayınları, 419-427.

Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tud Kaynakları

TUD (1990). Ay Bazen Mavidir. **W-CA16B2A-1299-3**

TUD (1993a). Çocuk Oyunları. **W-FD36C2A-0564-2**

TUD (1993b). Siyah-Beyaz. **W-FA16B4A-0005-3**

TUD (1995). Ayvayı Yedik. **W-HA16B3A-0781-26**

TUD (1996a). Köroğlu. **W-ID36C2A-0018-1**

TUD (1996b). Köroğlu. **W-ID36C2A-0018-2**

TUD (1997). Adı Gülücük. **W-JA16B4A-1093-5**

TUD (2002). Attila. **W-OD05A2A-2605-62**

TUD (2003a). Kuzey Yıldızı. **W-PG37E1B-2923-63**

TUD (2003b). Müebbet Muhabbet. **W-PI43C1A-0522-3**

TUD (2003c). Müebbet Muhabbet. **W-PI43C1A-0522-2**

TUD (2006a). Aslında Kadrajın Kendisi Yalancı. **W-SA16B1A-0914-1233**

TUD (2006b). Ebru Sanatı. **W-SG03A0A-1701-4**

TUD (2007). Murat Belge Bir Hayat. **W-TI09C3A-1229-9**

TUD (2008). Bulanık Mantık ve Bulanık Teknolojiler. **W-UH03A1B-2409-5**

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/09/2023

Tez Başlığı: Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 132 sayfalık kısmına ilişkin, 05/09/2023 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/09/2023

Adı Soyadı: Kübra YENİCE
Öğrenci No: N20133590
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı
Programı: Türk Dili

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT**

Date: 05/09/2023

Thesis Title : Fossil Noun and Verb Bases in Turkish Derived Nouns

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 05/09/2023 for the total of 132 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 3 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

05/09/2023

Name Surname: Kübra YENİCE
Student No: N20133590
Department: Turkish Language and Literature
Program: Turkish Language

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

114

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 05/09/2023

Tez Başlığı: Türkçe Türemiş İsimlerde Fosil İsim ve Fiil Tabanları

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/09/2023

Adı Soyadı: Kübra YENİCE
Öğrenci No: N20133590
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı
Programı: Türk Dili
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT**

Date: 05/09/2023

Thesis Title: Fossil Noun and Verb Bases in Turkish Derived Nouns

My thesis work related to the title above:

6. Does not perform experimentation on animals or people.
7. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
8. Does not involve any interference of the body's integrity.
9. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

05/09/2023

Name Surname: Kübra YENİCE
Student No: N20133590
Department: Turkish Language and Literature
Program: Turkish Language
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

ÖZGEÇMİŞ

